

17e jaargang nr.2
1978 - 1995.

valk hof nieuws

COLOFON VALKHOFNIEUWS

VALKHOFNIEUWS: Verschijnt 4x per jaar en is een uitgave van de Valkhofvereniging.
ISSN: 1382-3760

REDACTIEADRES: GROENESTRAAT 28
6669 DS DODEWAARD

REDACTIELEDEN: H. Schoonwater;
M. Vollebregt;
A. Janssen.

ARTIKELN: Aanleveren Valkhofnieuws 3: s.v.p. vóór 5 augustus 1995 (indien mogelijk opschijf). De redactie behoudt het recht artikelen in te korten of niet plaatsen.

VALKHOFVERENIGING

LIDMAATSCHAP: Postbus 1390 6501 BJ NIJMEGEN.

CONTRIBUTIES: f20,- per jaar (65+ f15,- v.a. 2e jr.)
op Postbankrek 44.38.363 t.n.v.
Valkhofvereniging Nijmegen.

VALKHOFKAPEL: Conservator: drs. E.F.M. Boshouwers
Groenewoudseweg 49 6524 TP

NIJMEGEN

Tel.: 080-232587.

VALKHOFSTICHTING

SCHENKINGEN: ABN AMRO bank Nijmegen.
Rekeningnummer: 53.76.75.930.
Giro ABN AMRO bank: 82.10.25.
Valkhofstichting beheert herbouwfonds.

© NIETS UIT DEZE UITGAVE MAG WORDEN VERMENIGVULDIGD EN/OF OPENBAAR WORDEN GEMAAKT DOOR MIDDEL VAN DRUK, FOTOKOPIE, MICROFILM OF OP WELKE WIJZE DAN OOK, ZONDER VOORAFGAANDE TOESTEMMING VAN HET BESTUUR VAN DE VALKHOFVERENIGING.

VOORWOORD

Door Maurice Vollebregt

Vaak hoort de redactie van Valkhofnieuws van lezers, dat er "de laatste tijd maar weinig over herbouw te lezen is". Zo vroeg iemand zich zelfs af, of de Valkhofvereniging haar streven om (delen van) de burcht weer te herbouwen misschien wel geruisloos heeft opgegeven?

Niets is echter minder waar! Het bestuur is altijd op zoek naar wegen om herbouw mogelijk te maken. Wij kunnen daarover niet altijd publiceren omdat de plannen vaak nog niet definitief zijn. Het idee om het nieuwe Nijmeegse museum in de herbouwde burcht onder te brengen, vond jammergenoeg geen weerklank bij het gemeentebestuur. De lokatiekeuze voor het museum op het Kelfkensbos is inmiddels definitief; het bestuur van de Valkhofvereniging hoopt wel dat het museum zorgvuldig zal worden ingepast in deze historische omgeving (misschien door een klassiek uiterlijk van de museumgevel?).

Toch zijn er ook andere wegen te bewandelen om tot herbouw te komen! Het bestuur streeft de laatste jaren naar een burcht, die een rendabele gebruiksfunctie moet krijgen (naast een publieksfunctie). Dit hoeft de gemeente Nijmegen in principe niets te kosten, omdat de bouw van de burcht dan privaat gefinancierd kan worden! We kunnen U al mededelen, dat de plannen nog nooit zo serieus en vergevorderd zijn geweest. Ook de gemeentelijke politiek lijkt positief tegenover dit plan te staan. Wij houden U natuurlijk verder op de hoogte!

In dit nummer laat voorzitter Nooy zien, welke pogingen er in het verleden al ondernomen zijn, om tot een herbouw te komen. De heer Hoos geeft ons een kijkje in twee leuke oude boekjes over de stad Nijmegen en omgeving. Binnenkort start hij een serie over Nijmeegse stadspoorten en verdedigingswerken (met eigen tekeningen en aquarellen).

Ook treft U in dit boekje het slot van de artikelenreeks over de St. Gertrudiskapel aan. Verder is er ondermeer nog een artikel over de lange noord-zuid-vleugel van de burcht met de St. Maartenskapel. Er wordt uit de doeken gedaan waarom deze kapel toch tot ruïne is vervallen.

De redactie hoopt dat dit alles weer interessante leesstof voor U oplevert!

HISTORIE VAN DE BURCHTHERBOUW

Door J.M.T. Nooy, voorzitter Valkhofvereniging

1. TEVEEL GESLOOPT

Verwoede pogingen van de gemeente Nijmegen in 1795, onder aanvoering van Hendrik Hoogers en Johan In de Betouw, om bij de voorgenomen sloop van de burcht tenminste de ringmuur, de toren en de beide kapellen te behouden, vonden geen genade in de ogen van de provincie. Met name het kwartier Zutphen was erop gebrand voor een hoog mogelijke opbrengst zoveel mogelijk te laten slopen.

2. PARKAANLEG

Na de sloop van het "kasteel der kastelen" in Gelderland kreeg een commissie onder leiding van Hendrik Hoogers de opdracht een "fraai wandelpark" aan te leggen. Er moest een pleister op de wonde komen wegens het verlies van de burcht. Na enkele tientallen jaren werd de parkaanleg geperfectioneerd naar een ontwerp van de toenmaals beroemde parkarchitect Zocher: een park met open structuur met een centrale binnenruimte. In later jaren werden de grote grasvlakten onderverdeeld in kleinere perkjes met een veelheid van paden. Het "Zocheriaanse" karakter raakte hierdoor enigszins op de achtergrond.

3. BURCHTBEELD BEWAARD

Concrete plannen voor herbouw van de burcht waren en zijn schaars. Hendrik Hoogers, die de voorgenomen sloop van de burcht sterk bestreed, had wel gezorgd voor zeer nauwkeurige tekeningen. Niet zozeer uit artistieke overwegingen, maar om de burcht die verloren zou gaan, in beeld zo goed mogelijk te bewaren. Feitelijk lag en ligt hier de basis van een mogelijke reconstructie.

4. ONDERZOEK JAN JACOB WEVE

In het begin van de 20e eeuw schiep Jan Jacob Weve een compleet beeld van de burcht. Daartoe deed hij allereerst een grondig historisch bronnen-onderzoek in het gemeente-archief. In dat archief waren er vele stukken, verslagen rapporten en vooral rekeningen van herstellingen aan de burcht. Daaruit viel veel te leren van de aard, constructie, gebruik en maatvoering van de diverse onderdelen. Als stadsarchitect was hij tevens beheerder van het stadsarchief, had dus gemakkelijk toegang en wist er goed

mee om te gaan. Door zijn studie was hij niet alleen civiel ingenieur en bouwkundig ingenieur, maar had hij zich ook bekwaamd in de monumentenzorg door studies in Italië en in Parijs.

Na het bronnen-onderzoek bestudeerde hij als bouwkundige alle tekeningen en schilderijen met betrekking tot het Valkhof. Gebruik makend van zijn wetenschap van gebruikte bouwmaterialen kon hij zeer nauwkeurige vorm en grootte van de bouwonderdelen berekenen. Deze berekeningen toetste hij aan de berekeningen van de slopers van de burcht. De uitkomst bevestigde zijn eerdere stellingen.

Tot slot kreeg hij (moeizaam) toestemming voor bodem-onderzoek door het graven van een aantal putten. Het resultaat van alle onderzoek was een uitvoerig manuscript over wat er nog was en wat er niet meer was, voorafgegaan door een beschrijving van de historie van de burcht en afgerond met het vervaardigen van een maquette. Weve zelf beschreef zijn werk als "een reconstructie voor het oog".

Het oorspronkelijke manuscript van 1925 bevindt zich in het gemeentearchief met kopieën in machineschrift in het gemeentearchief, het gemeentemuseum Commanderie van St. Jan, de Rijksmonumentencommissie en de vereniging Gelre.

5. VERENIGING GELRE

In 1930 liet "Gelre, Vereniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht" een map over "Het Valkhof te Nijmegen" verschijnen waarin naast de geschiedenis van de burcht een dertiental afbeeldingen en een kaart met bijschriften zijn opgenomen. Het geheel was in feite een uittreksel van het vele werk van Weve. De belangstelling voor het Valkhof groeide.

6. CHARLES ESTOURGIE

De gelijktijdig met Weve in Nijmegen levende en werkzame architect Charles Estourgie was eveneens zeer begaan met het lot van de verloren gegane burcht. Nadat in 1934 Nijmegen eindelijk over de weg een verbinding met het noordelijke land via de Waalbrug, was hij de initiator om de stad Nijmegen meer glans te gaan geven door het opnieuw optrekken van (delen) van de valkhofburcht. Ook hem was het Valkhof zeer dierbaar. Als bouwkundige met historische belangstelling en kennis was hij in staat om nauwkeurige tekeningen te maken van de burcht zoals die eruit moet hebben gezien. Omdat totale herbouw in de dertiger jaren niet mogelijk zou zijn, Europa verkeerde in een diepe economische crisis, presenteerde hij in 1936 een plan voor her-

bouw. De Reuzetoren (Donjon) moest in ere hersteld worden, benevens de grote zuidvleugel. De overige gebouwen zouden aangeduid worden in de vorm van terrassen. In deze combinatie zou het park als park behouden blijven, met de doorkijk naar de Waal en de Ooy, zouden de meest kenmerkende gebouwen weer terug komen en vormde het te herbouwen complex een relatief eenvoudige taakstelling.

7. UNIVERSITEIT OP VALKHOF

Direct na de 2e wereldoorlog, waarbij de universiteitsgebouwen in de binnenstad waren verwoest, werden plannen geopperd om op het Valkhof het centrale gebouw van de universiteit te herhuisvesten. Het plan ging (gelukkig) niet door en werd ingeruild voor een grootser plan dat voorzag in universiteitscomplex naar Amerikaans model, gelegen op het Galgenveld met uitloop naar Heyendaal. (De medische faculteit was daar al gevestigd.)

8. OPRICHTING VALKHOFVERENIGING

Bij zijn aantreden in 1974 in de gemeenteraad van Nijmegen sloot raadslid Nooy zijn betogen telkenmale met de zin: "Overigens ben ik van mening dat de Valkhofburcht herbouwd moet worden". Dat maakte de gedachten binnen het gemeentelijk apparaat weer wakker. In de stad waren anderen die met dezelfde gedachten rond liepen. Resultaat was de oprichting van de Valkhofvereniging in 1978. Deze heeft vele malen de gemeente Nijmegen bestookt met allerlei zaken rond het Valkhof. De vereniging verkreeg spoedig het gebruiksrecht van de St. Nicolaaskapel, bracht voorlichtingsborden met tekeningen van de verloren gegane burcht aan en bracht aldus de Valkhofburcht weer tot leven.

9. GEMEENTERAADSBSLUITEN

De gemeenteraad bleef bestookt worden temeer nadat de Valkhofvereniging in contact was gekomen met het bedrijf van Woudenberg te Ameide, de grootste kastelen-herbouwer van Nederland. Als (pover) resultaat werd in 1980 door de gemeenteraad een "actiepunt" aangenomen, inhoudende het "ondersteunen en stimuleren van voorstellen die van particuliere zijde worden aangebracht en die erop gericht zijn de contouren van het Valkhof weer te geven". Tegelijk met de voorgenomen reconstructie van het (vervallen en te dicht gegroeide) Valkhofpark presenteerde de valkhofvereniging een parkreconstructie waarin een aanduiding van de burchtcontouren opgenomen zou zijn. Het plan was een echt parkplan: het was ontworpen door een landschaps-

architect en voorzag in een harmonisch samenstel van lage muren, doch wel van verschillende hoogten, terreinhoogteverschillen en een gevarieerdheid in begroeiing die bepaalde burchtdelen kon symboliseren.

10. PARKRECONSTRUCTIE ROUKEMA-ZOCHER

Met gemeentearchitect Roukema werden de plannen doorgesproken. Aangelegd werd echter een plan dat volgens Roukema, en dus de gemeente, een reconstructie was van het oorspronkelijke Zocher-ontwerp uit het begin van de 19e eeuw. De parkaanleg was vanaf nu 'monumentaal'.

11. HERBOUWONDERZOEK

Onder de voortdurende drang van de Valkhofvereniging werden tenslotte zoveel gemeenteraadsleden begeesterd door de Valkhofgedachte dat in december 1986 een motie aangenomen werd waarin het college uitgenodigd werd "de raad zo spoedig mogelijk te informeren over de technische en financiële aspecten van mogelijke alternatieven van een reconstructie van (een deel van) het Valkhofcomplex".

De Valkhofvereniging nam (tenslotte) zelf het initiatief en presenteerde in 1988 een nota omtrent de historische-, technische-, financiële- en functionele aspecten van Valkhofherbouw.

De nieuw gemeentearchitect Hoeke concludeerde in zijn rapport aan het gemeentebestuur dat herbouw van het Valkhof inderdaad "technisch mogelijk" was. De door de valkhofvereniging begrote m3-prijs van 500 gld moest zijns inziens verdubbeld worden naar 1000 gld per kubieke meter. Dat zou een bouwsom betekenen van circa 48 miljoen gulden, exclusief aankleding van het interieur.

12. NIEUW KUNSTMUSEUM

In de tweede helft van de 80-er jaren kwamen er plannen om een nieuw kunstmuseum te stichten aan de oostzijde van het Kelfkensbos. Archeologisch zijn Valkhof en Kelfkensbos één gebied. Als men in die (uit)-hoek wilde bouwen, waarom dan niet op een plaats die méér centraal en beter gelegen was?

Daarom presenteerde de Valkhofvereniging in januari 1990 een alternatieve lokatie voor het nieuw te bouwen museum. Een herbouwd Valkhof zou voldoende m2 vloeroppervlak opleveren die het plan van eisen voor het museum stelde. Doordat er geen extra voorzieningen nodig zouden zijn, voor kermis, midgetgolf, parkeren zou een Valkhofmuseum goedkoper zijn. Nijmegen zou

een kenmerkend bouwwerk terug krijgen en niet opgescheept gaan worden met een misschien heel artistiek maar wel buitensig gekunsteld iets, wat kennelijk bij een nieuw te bouwen museum hoort.

13. R.O.B.-VOORWAARDEN

Om verantwoorde herbouw mogelijk te maken, volgens de precieze maten van eertijds, werden plannen ontwikkeld voor onderzoek van de bodem. Historici en andere 'kenners' verklaarden immers dat herbouw niet mogelijk was omdat er geen exacte gegevens voorhanden waren. De enige tekening, het 'dakenplan' van 1725 was onbetrouwbaar. Dat was dan ook geen bouwtekening, dat had een andere functie.

Omdat de grond van het Valkhof archeologisch beschermd gebied is, zal er voor grondonderzoek in de vorm van graven of van boren altijd toestemming verleend moeten worden door het R.O.B. Deze geeft een toestemming echter alleen af onder stringente voorwaarden en bepalingen.

Alle grondonderzoek wat de grond beroert, dient door of namens het R.O.B. gedaan te worden. Daar de R.O.B. slechts een beperkt budget heeft, kan zij alleen daar grondonderzoek doen cq laten doen waar er de noodzaak is om het te doen. Bijvoorbeeld de voorgenomen bouw van huizen of gebouwen. Er moet bij de aanvraag naar het R.O.B. dus altijd een bouwplan aan ten grondslag liggen.

Grondonderzoek door middel van proefboringen kan de archeologische bodem verstoren wanneer dit niet op verantwoorde wijze geschiedt. Daartoe is het noodzakelijk dat maximale kennis verkregen wordt uit de literatuur en geschiedenis en alles wat nog meer mogelijk is die kan bijdragen aan de wetenschap wat er zoal waar en hoe te vinden zal zijn. Verstoring van de bodem ten nadele van het nageslacht dat mogelijk eens die bodem via afgraving zou willen onderzoeken, moet te allen tijde voorkomen worden.

14. GRONDRADAR ONDERZOEK

Deze voorwaarden waren voor de Valkhofvereniging aanleiding tot het doen uitvoeren van niet-destructief geofysisch bodemonderzoek door middel van grond-radar. Dr. Biewinga van het Fysisch Geogra

fisch en Bodemkundig Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam deed in september 1992 en in oktober 1993 onderzoek hetgeen interessante beelden opleverde van de grond nabij de St.Nicolaaskapel. De gedachten van Weve werden bevestigd en

van de theorie van het ooit voorkomen van een muur cq galerij in noord-zuid-richting, aansluitend aan de westzijde van de Donjon, werd in het terrein niets bespeurd.

15. LITERATUUR ONDERZOEK

De drang naar verdieping van kennis die in het verleden reeds vergaard was door Weve, resulteerde in de uitgave, najaar 1993, door de Valkhofvereniging van een door drs. Nooy bezorgde samenstelling van het befaamde manuscript van Weve. Het gemeentearchief en het gemeentemuseum verleenden hieraan hun volle medewerking.

16. VISUEEL HERBOUWD

Bij de feestelijke herdenking van het 15-jarig bestaan van de Valkhofvereniging werd een voorproefje vertoond van wat er mogelijk is met de gecombineerde toepassing van fotografie en beeldbewerking met de computer: een diabeeld gaf de situatie weer wanneer op het huidige Valkhof, in het huidige Valkhofpark, met de huidige omringende bebouwing een herbouwd Valkhofkasteel zou verrijzen. Een fraaie maquette van de burcht diende hierbij als 'model'; deze maquette, gemaakt door Henk Lamers is reeds een tiental jaren in bezit van de Valkhofvereniging en sedert die tijd ook te bezichtigen in de tentoonstellingsruimte van de vereniging: de St.Nicolaaskapel op het Valkhof.

Maquette van het Valkhof door Henk Lamers (foto: Ron Moes).

HET VALKHOF ALS BOUWERK- DEEL 5: DE LANGE NOORD-ZUID-VLEUGEL MET DE ST. MAARTENSKAPEL (BARBAROSSA-RUINE)

Door Maurice Vollebregt

Met deze serie wil ik voor de leden van de Valkhofvereniging een beter beeld scheppen van de Valkhofburcht als gebouw. In de vorige afleveringen zijn behandeld: de noordwestelijke hoektoren van de ringmuur, het poortgebouw, de Reuzentoren en de van Blitterswijkwoning. Vandaag komt de noord-zuid-vleugel aan bod; dit gebouw was met zijn 55 meter lengte verreweg de langste burcht-vleugel. De huidige Barbarossa-ruïne in het Valkhofpark is een onderdeel van deze vleugel geweest.

Het silhouet van de stad Nijmegen werd door de sloop van de Valkhofburcht in 1796 gruwelijk geschonden. Het behoud van de St.Nicolaaskapel en een deel van de St.Maartenskapel (later Barbarossaruïne) veranderden hier niet veel aan. De stad had al diep in de buidel getast om deze twee bouwwerken en het burcht-terrein voor f10.000,- van de provincie Gelderland, de eigenaar, over te nemen. Gelukkig houden deze twee bijzondere gebouwen de gedachte aan de Valkhofburcht nog steeds springlevend.

Bijna twee ruïnes op het Valkhof

De St.Nicolaaskapel was na de sloop van de burcht nog als een compleet gebouw te herkennen. Toch was ook deze kapel bijna tot een ruïne vervallen! Weer en wind hadden vrij spel omdat deuren, ramen, de kleine absis en een aantal muurankers compleet verdwenen waren. Diverse herstellingen en restauraties hebben deze situatie weer langzaam opgeheven.

In 1984 werd er in de kapel nog een deur geplaatst en binnenkort zal een onzichtbaar aangebrachte klimaatregeling worden aangelegd, die de binnentemperatuur en het vochtgehalte zal normaliseren. Zo kan verdere aantasting van het interieur voorkomen worden, terwijl het verblijf in de kapel prettiger wordt.

Een heel ander lot trof de St.Maartenskapel. Als we over het Valkhof lopen, zien we al snel dat het geen gebouw meer is, maar slechts een absis-ruïne met enkele zijmuren. Veel mensen kunnen zich de natuurstenen fragmenten nog wel herinneren, die onder de ruïne lagen opgestapeld. Dit waren voornamelijk overblijfsels van zuilen en kapitelen. Een deel van deze fragmen-

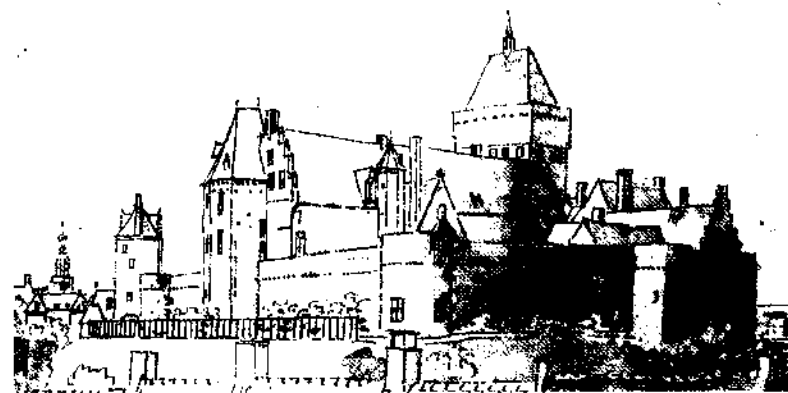
ten werd naar de Commanderie van St.Jan (Nijmeegs Gemeentemuseum) overgebracht; de rest werd in 1984 door de gemeente opgeslagen. Wellicht keren deze laatste brokstukken binnenkort na schoonmaak en restauratie terug op het Valkhof.

Maar hoe kon het toch gebeuren, dat er van de St.Maartenskapel zo weinig is overgebleven? Daarvoor kunnen we het beste de geschiedenis van de lange noord-zuid-vleugel reconstrueren tot en met de sloop. De St.Maartenskapel sloot namelijk dwars op de achterzijde van deze vleugel aan; samen vormden zij dus een bouwkundige eenheid.

De lange noord-zuid-vleugel

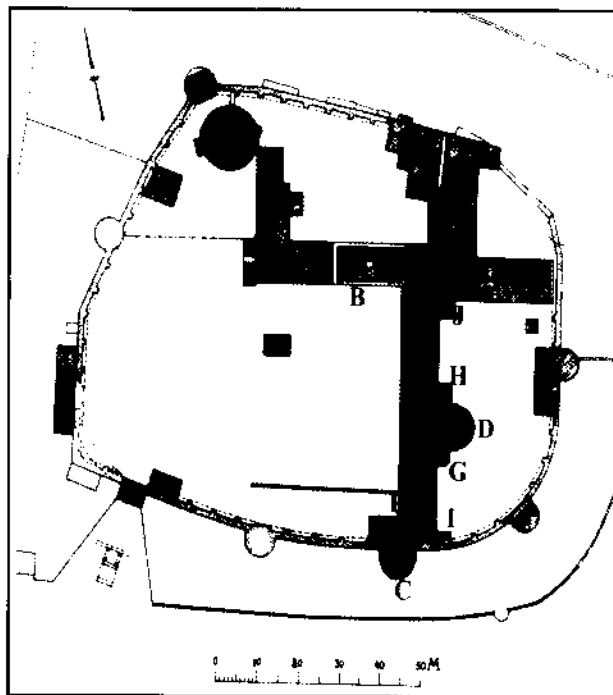
Als we de oudste afbeeldingen van het Valkhof vergelijken met de prenten die Hendrik Hoogers vlak voor de sloop maakte, dan zien we geen echte verschillen in de groepering van de gebouwen. Er is steeds een massaal en langgestrekt gebouw, dat van de Jonker Janstoren tot aan een hoek van de Reuzentoren reikt. Volgens de nauwkeurige berekeningen van Ir. J.J. Weve (1853-1943) was het gebouw was 55 meter lang en 9 meter breed. Het opgaande muurwerk aan de lange zijden was vanaf het maaiveld gemeten omstreeks 12 meter hoog. Aan de korte zijden werd de vleugel met trapgevels bekroond.

Het gebouw kende een overwelfde kelderverdieping, die voor de helft boven de grond uitstak. Daarboven bevonden zich nog twee verdiepingen; ze zijn te herkennen aan de rijen kruisvensters met luiken. Hierboven was nog een houten zolderverdie-

Op deze ongedateerde tekening van C. Pronk zien we de achterkant van de lange vleugel met kapel en traptorentje.

ping; licht kwam door smalle maar hoge dakkapelletjes. Op een plattegrond van de leidekkers uit het jaar 1725 wordt deze verdieping "kleersolder" genoemd. De nok van de lange vleugel lag op 20 meter hoogte. Opvallend zijn verder nog de hoge schoorstenen. Op de tekeningen en de plattegrond van Weve bij dit artikel is alles duidelijk aangegeven en te zien.

- A: De lange noord-zuid-vleugel
- B: De Reuzentoren
- C: Jonker Janstoren
- D: Absis St.Maartenskapel (nu ruïne)
- E: Gotisch/Romaans schipdeel kapel
- F: Rode Poort
- G: Traptorentje
- H: Toegangsportaal kapel/paardestal
- I: Secret (toilet)
- J: Toegang Burggraaf-woning
- K: Prince-keuken

Volgens Weve kan een dergelijke lange paleisvleugel al in de twaalfde eeuw bestaan hebben, omdat er bij de sloop enorme massa's tufsteen vrijkwamen, zo is uit de gegevens van de slopers te achterhalen. In latere perioden werd voornamelijk baksteen gebruikt, omdat deze steen door verbeterde baktechniek goedkoper werd. Omdat Weve ook nog Karolingisch metselwerk ten westen van de ruïne aantrof, is het volgens hem goed mogelijk dat delen van de gewelven nog uit de tijd van Karel de Grote stamden.

"Overvleugeling" van de St.Maartenskapel

Eén ding is zeker: het grootste deel van de vleugel zoals wij die van de afbeeldingen kennen, kan niet Karolingisch zijn. Het bewijs hiervoor wordt geleverd door de St.Maartenskapel. Als paleiskapel van Keizer Barbarossa (hij verbouwde de burcht in het jaar 1155) is dit van oorsprong een zelfstandig gebouw geweest. Toen de lange vleugel werd gebouwd of verlengd, werd deze óver de kapel heengetrokken. "Overvleugeling" is in dit geval een toepasselijk woord! Alleen de absis en een stukje schip van de paleiskapel staken nog uit de achtergevel van de vleugel; de rest van de kapel kwam dus inpandig binnen de vleugel te liggen. Op de kruising vleugel/kapel werd aan de linkerkant een ranke maar hoge traptoren gebouwd die doorliep tot aan de eerder genoemde "kleersolder". Aan de rechterkant werd een nieuw toegangsportaal gebouwd (later ingang van de paardestal). Zo werden kapel en vleugel ook nog eens een meer geventreerd geheel.

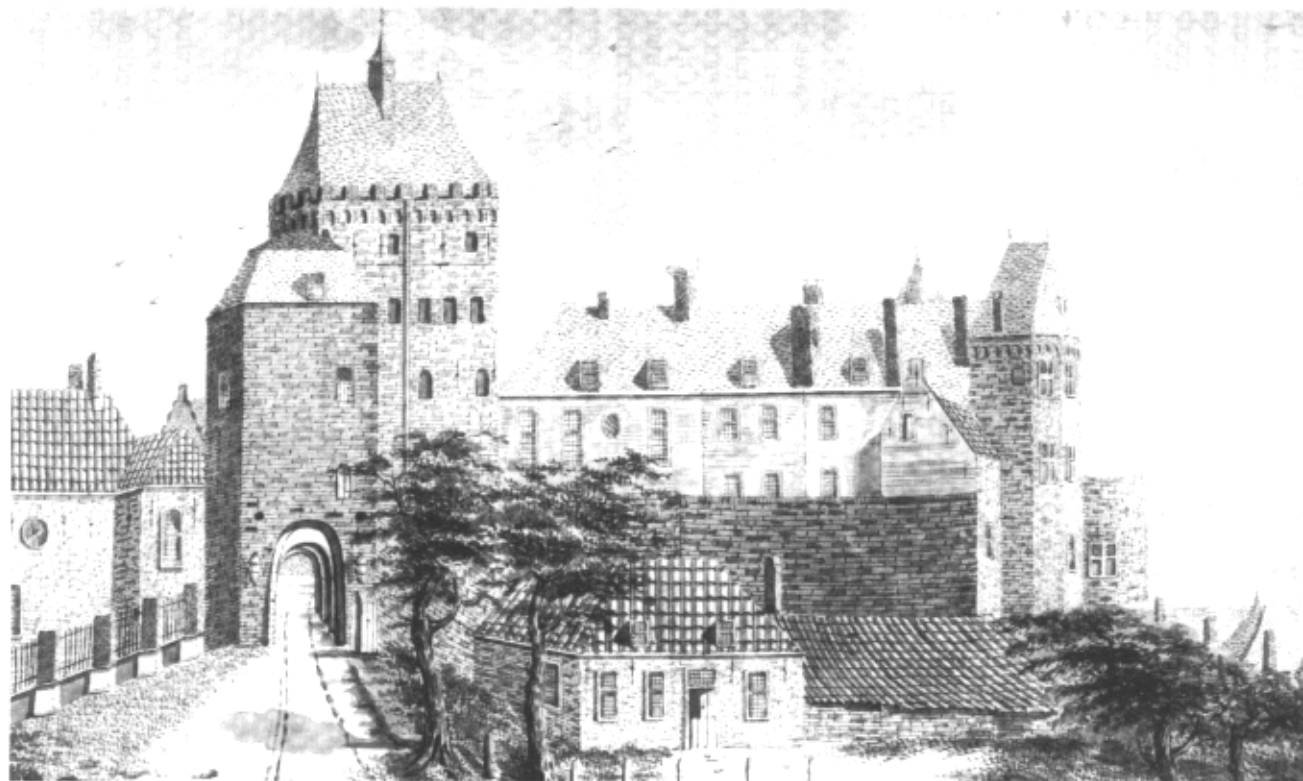
Hoe diep de muren van de kapel in de vleugel doordrongen is niet helemaal bekend. Toch is het opmerkelijk als we op de tekening van G.H. Kruseman-Aretz uit 1796 duidelijk twee verticale naden in de voorgevel van de lange vleugel zien, ongeveer op de hoogte waar de absis en het schip uit de achtergevel kwamen! In dat geval kan de kapel nog over de gehele breedte van de vleugel hebben doorgelopen. Aan het einde van dit artikel kom ik daar op terug.

Indeling van de lange vleugel

Valt er nog iets meer zeggen over het inwendige van onze vleugel? Dit is gelukkig mogelijk, omdat er vele gegevens bewaard gebleven uit oude rekeningen, hoewel de benaming van gebouwen en vertrekken in de loop der jaren steeds veranderde. Dat maakt het niet gemakkelijker!

Dwars door de vleugel liep de zogenaamde "roode poort",

G.H. Krusenier-Aretz (1796): "Gezicht op 't Valkhof vanuit het Zuid-Westen".

Tet op de twee baklijnen in de voorgevel van de lange vleugel.

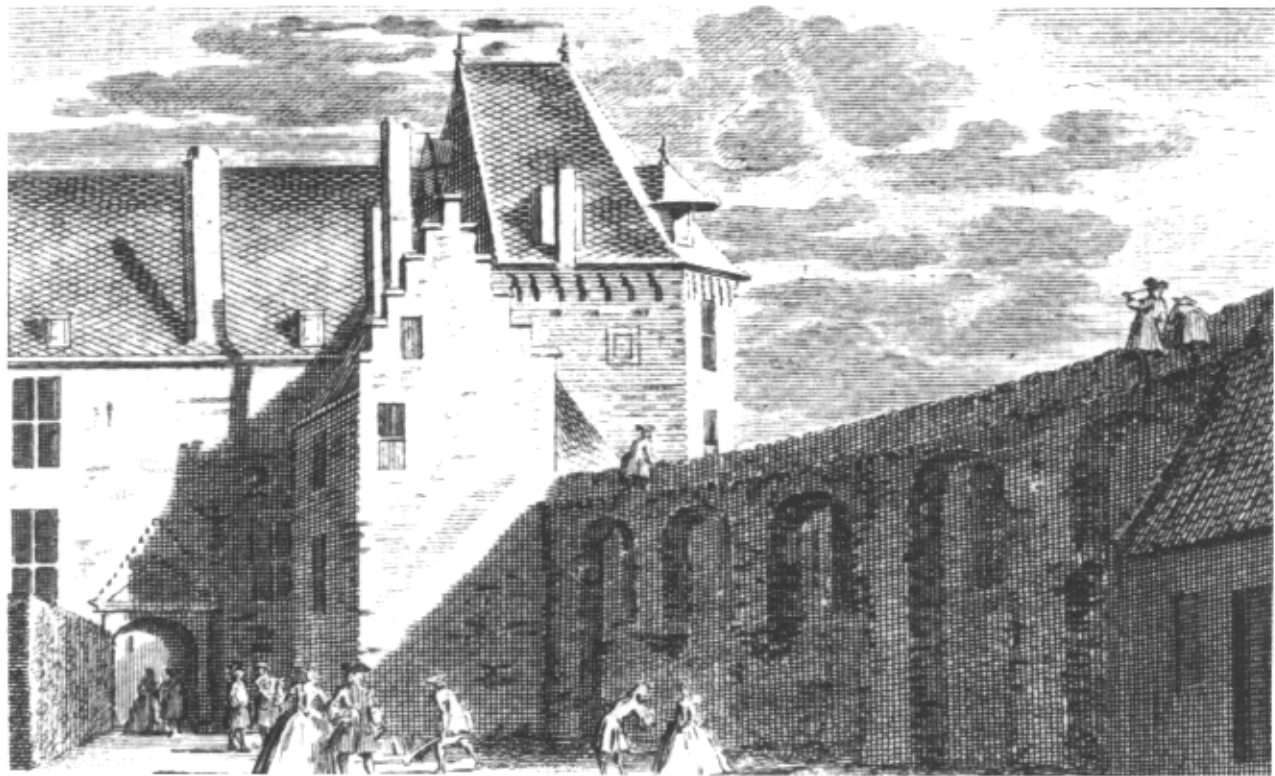
ook wel "roode deur" genoemd. Op de tekening van Pronk uit 1733 is de poort afgebeeld. Vanaf de grote binnenplaats gezien, was deze doorgang rechts van de St.Maartenskapel te vinden. De poort was breed en hoog genoeg om koetsen door te laten, en vormde de verbinding tussen de grote binnenplaats en de kleinere, oostelijke binnenplaats. Daaraan lag onder meer de woning van de burggraaf.

De kleur rood was vroeger de kleur van het gerecht. Inderdaad moest men vroeger wel door de Rode Poort om bij de zogenaamde "roode kamer" uit te komen, waarin waarschijnlijk recht werd gesproken. Deze Rode Kamer lag binnen de lange vleugel. De ingang was oorspronkelijk in de achtergevel te vinden, waarschijnlijk op de plaats waar later de hoge traptoren werd gebouwd. Volgens oude rekeningen worden er diverse reparaties uitgevoerd aan een "cleyn kernerken after die roede kamer"; dit was een zg. hangend toilet, ook wel secreet of poepdoos genoemd. We zien het terug op meerdere tekeningen, vlak bij de Jonker Janstoren; op de prent van Pronk uit 1728 is het ook te zien. Dit alles moet wel betekenen, dat de Rode Kamer tussen de Jonker Janstoren en de St.Maartenskapel lag, en boven de Rode Poort. Op het dakenplan van de leidekkers uit 1725 duikt de Rode Kamer op een andere plaats buiten de vleugel op. Dit zal wel betekenen dat de rechtszaal verplaatst was.

De vleugel was massaal en lang, maar of de (grote) "sael" of "aula imperialis" (het hoofdvertrek van de burcht) ook binnen het gebouw lag, is niet met zekerheid te zeggen. Wel weten we met zekerheid dat er binnen het gebouw in de vijftiende eeuw een kleine keuken te vinden was. De grote keuken van de burcht, ook wel "prince-keuken" genoemd bevond zich in een apart gebouw aan de oostelijke binnenplaats.

De St.Maartenskapel moet een zogenaamde dubbelkerk zijn geweest en bestond dan ook uit twee verdiepingen. Net als in de rest van de vleugel was er een overwelfde verdieping of crypte die gedeeltelijk onder het maaiveld lag. Deze vormde de benedenkerk; licht kwam door de ronde raampjes die nog steeds in de ruïne te zien zijn. De aanzet van de gewelfbogen vinden we in de ruïne terug. Dit vrij vlakke graatgewelf werd gedragen door een dubbele rij zuilen. Het is te berekenen waar deze zuilen stonden; Weve groef inderdaad vier afgebroken zuilen uit (tegenwoordig niet meer aanwezig). Ze waren van Romeinse oorsprong.

Het gewelf vormde de vloer van de bovenkerk. Het is onbekend of er in het gewelf tussen beide etages een opening met balustrade was, die het gebouw tot een echte dubbelkerk

Cornelis Pronk 1733: "Valkhof binnen den Perstent' ingang". Door de vleugel loopt de Rode poort; rechts tegen de vleugel zien we de Jonker Jenstroom.

maakte. Toen de St.Maartenskapel in de 17e eeuw niet meer als kerk werd gebruikt, veranderde de benedenkerk in een paardenstal en werd de bovenkerk als keuken in gebruik genomen. Het is goed mogelijk, dat de paardestal nog verder doorliep in de richting van de Reuzentoren. Voor een goede doorloop binnen de vleugel zullen de kapelwanden ongetwijfeld op verschillende plaatsen en verdiepingen doorgebroken zijn.

Hoe de rest van de vleugel -het deel tussen Reuzentoren en kapel- ingedeeld was, is moeilijk te zeggen. Was hierin de Grote Zaal te vinden? Wel is terug te vinden, dat deze kant van de vleugel nog dienst heeft gedaan als woning van verschillende burggraven. In latere eeuwen verhuisden de burggraven naar de noord-oostelijke Waalvleugels.

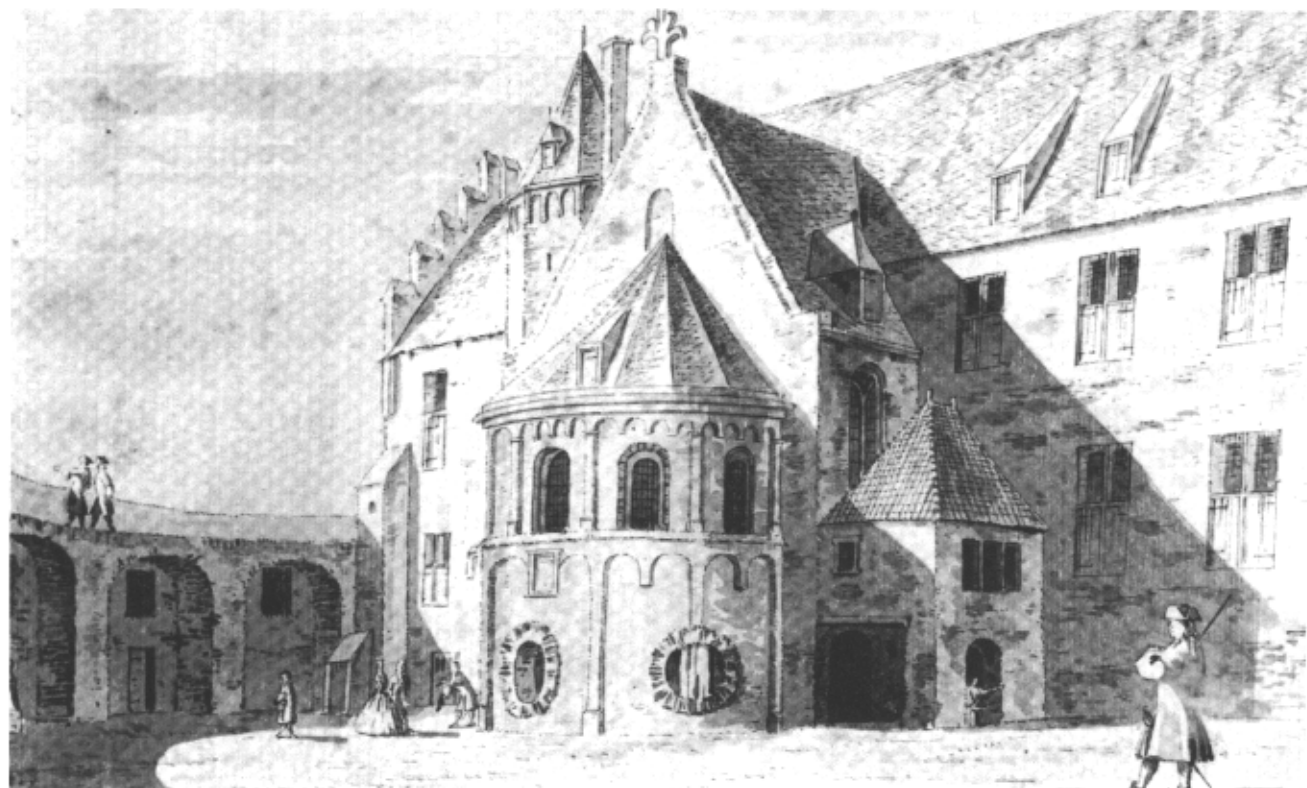
Sloop van vleugel en kapel

Al eerder heeft U kunnen lezen, dat de stad Nijmegen de twee kapellen van de provincie overkocht, voordat de sloop van de burcht zou de beginnen.

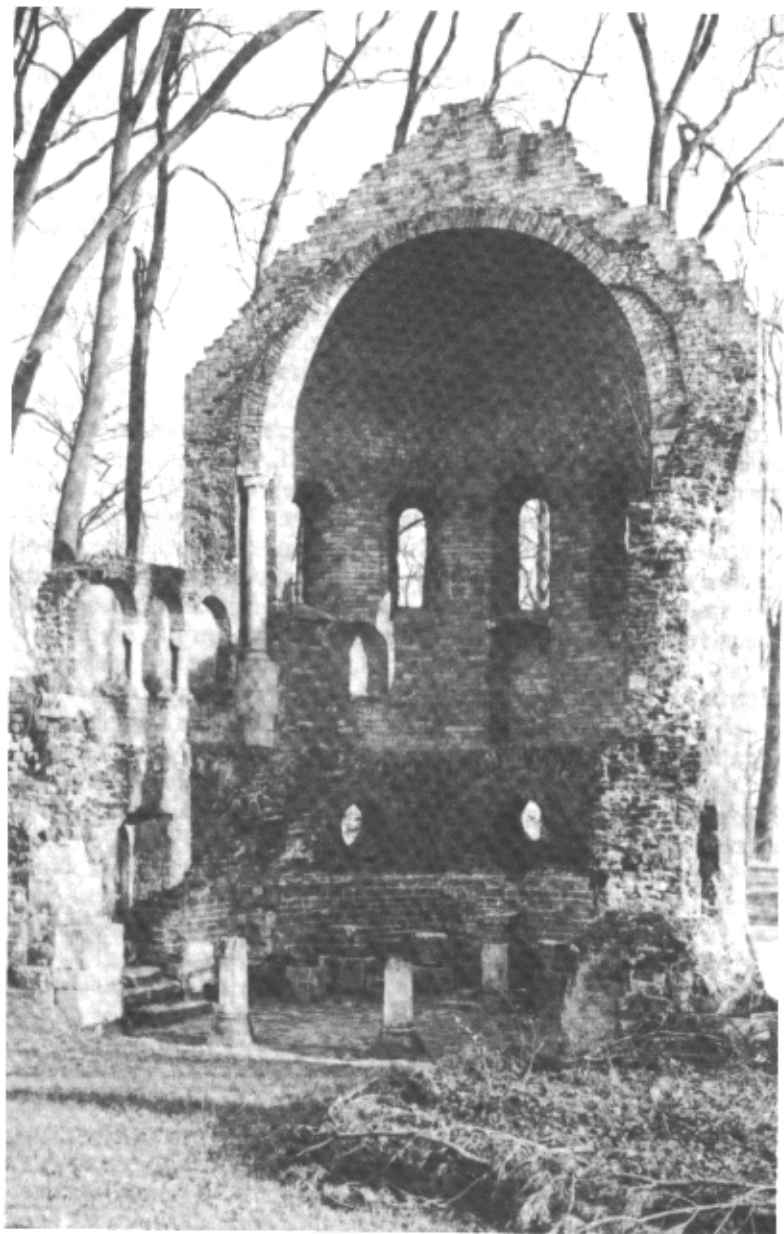
De sloop was vier of vijf maanden in volle gang, toen sloper Van der Aa zorgen bleek te hebben over het behoud van de "*Hertogenlijke kapel*". Blijkbaar ging het om het deel van de St.Maartenskapel, dat binnen de noord-zuid-vleugel gelegen was. Kennelijk dreigden de wanden door de afbraak van omringende muren hun onderlinge verband te verliezen. Ook de wanddoorbraken uit vroegere eeuwen zullen aan deze bouwvalligheid hebben bijgedragen. In ieder geval moest er iets gebeuren. De beide Nijmeegse burgemeesters onderhandelden op 24 augustus 1796 met Van der Aa, met als resultaat dat hij de muren van de kapel binnen de vleugel voor f2.000,- van de stad mocht overnemen en slopen.

Een klein jaar later kwam het einde van de sloop in zicht. De raad van de stad stuurde haar leden Hendrik Hoogers en Johan in de Betouw er op uit, samen met woordvoerder A.Dibbets en burger Kersten. Deze commissie moest onderzoeken hoe ver het met de sloop stond, en of het terrein geschikt was om er een wandelpark aan te leggen. De heren, en zeker de eerste drie, waren kennelijk gekozen wegens hun kennis van de burcht. Hendrik Hoogers maakte vlak voor de sloop nog zeer nauwkeurige tekeningen van het Valkhof, terwijl Johan in de Betouw binnen de provincie tevergeefs gepleit had voor het behoud van de burcht. Dibbets had jarenlang allerlei onderhoudswerk aan de burcht verricht.

In hun rapport deden de vier heren voorstellen om de beide

Cornelis Pronk 1728: "De zogenaamde Baroïsche Capel op het Valkenhof te Nijmegen". Links van de kapel staat de trapdorog; rechts zien we de toegang tot de stal. Links tegen de vleugel-gevel het uccr ot.

De ruïne met daarin de afgebroken zuilen die het gewelf ondersteunden (thans verdwenen) Foto: J.J. Weve, 1911.

kapellen verder te behouden, hoewel ze er slecht aan toe waren. Het laatste deel van het schip van de St.Maartenskapel (tussen de vroegere vleugel en de absis) was ook zó bouwvallig geworden dat de commissie aanraadde dit "Gothingste" deel publiek te verkopen. Dit deel met het hoge gotische raam is goed te zien op de prent van Pronk uit 1728. De benedenverdieping mocht echter niet verder worden afgebroken, dan tot aan de houten vloer die de gewelven overdekte. Voor de tweede keer werd er weer een deel van de kapel gesloopt.

Uiteindelijk zou de slopershamer nog voor een derde keer worden opgepakt. In oktober 1799 besloot de raad om de gewelven van de Barbarossa-ruïne ook maar te slopen wegens hun bouwvalligheid. De dramatische afbraak was daarmee roemloos ten einde gekomen. Enkele jaren later plaatste de stad nog een gipsen borstbeeld van Napoleon Bonaparte binnen de ruïne. Dit zal een vreemde combinatie geweest zijn. Het heeft er in ieder geval niet lang gestaan; er zijn geen afbeeldingen van bekend.

Tenslotte maakte de stadsarchitect J.J. Weve rond 1910 nog iets van de sloop goed. Hij reconstrueerde het leien dak op de absis alsmede een behoorlijk deel van de muur waartegen dit dak steunde. Aan die toestand is tot op de dag van vandaag niets meer veranderd.

Bronvermelding:

* J.J. Weve: *De Valkhofburcht. Nijmegen, 1925/1994.*

* *Commanderie van St. Jan: Het Valkhof te Nijmegen, 1980.*

* *Alexander Oltmans: Description de la Chapelle Carlovigienne et de la Chapelle Romane. Amsterdam, 1847.*

3-D-PROJECTEN ROND DE VALKHOFBURCHT

Door drs. Fer Boshouwers, conservator

Een der belangrijkste doelstellingen van de Valkhofvereniging c.q. -stichting is de herbouw van de Valkhofburcht in de vorm, zoals deze ons bekend is uit de jaren vlak voor de afbraak in 1796. Het is nu dus bijna twee eeuwen geleden, dat deze afbraak zich voltrok.

Wat daar de redenen van geweest zijn is redelijk goed bekend. In de periode van de Franse overheersing onder Napoleon was het devies: "Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap". In dit kader paste de burcht niet. Hij was immers een toonbeeld van feodaliteit (Heer-knechtverhouding). Toen dan ook de provinciale overheid, als rechtsopvolger van de graven en hertogen van Gelder, dus eigenaar van de burcht, en op zeker moment hoog aangeslagen werd in de Napoleontische belastingen, op de gedachte kwam de burcht, die voor een belangrijk deel uit de kostbare tufsteensoort bestond, te verkopen voor de sloop, was het pleit gauw beslecht. Bij gebrek aan andere geldbronnen werd de burcht in de verkoop gedaan, zeer tegen de wil van de Nijmeegse gedeputeerden in het provinciaal bestuur. De andere steden, zoals Arnhem, Zutphen en Roermond, waren wél voor de verkoop. Hoogstwaarschijnlijk hebben hier niet alleen de geldzorgen een rol gespeeld, maar ook het feit, dat de drie steden in de onderlinge rivaliteit met Nijmegen, onze stad haar unieke panorama misgunden.

De Nijmegenaren hebben het verdwijnen van de burcht altijd betreurd, ofschoon de verhoudingen tussen de magistratuur van de stad en de heren van Gelder niet altijd optimaal was. Door terugkoop van de slopers konden de St. Nicolaaskapel en de Barbarossaruïne gespaard worden.

Een bepaalde vorm van herbouw is nu gaande via zogenaamde 3-D-projecten. Wat zijn dat, zult U zich afvragen. Via de moderne computertechniek kan een ruimtelijk voorwerp driedimensionaal worden weergegeven op het beeldscherm en ook worden overgebracht op video. Het is mogelijk om een werkelijkheid op te roepen, die bijna is gelijk aan de oorspronkelijke beleving van de directe waarneming. Bijvoorbeeld kan een gebouw - in ons geval de burcht - met correcte maten worden opgenomen in een computerprogramma, zelfs worden voorzien van een reële aankleding met steensoort en kleur. De omgeving kan worden 'ingetekend' met bomen, struikgewas en wolkepartijen. Ook mensen kunnen worden

ingebracht, zodat er een bijna natuurlijke situatie ontstaat. Sommige speelfilms hebben elementen van deze techniek in zich. Ook goed voorbereide computerspelletjes suggereren zulk een herkenbare werkelijkheid. Speciale technieken kunnen zo'n gebouw dan ook laten draaien, zodat er telkens nieuwe aangezichten ontstaan. Ook is het mogelijk - door verandering van het interieur en de aankleding van de mensen steeds andere tijdgewrichten naar voren te halen. Een knappe techniek, die de fantasie de vrije loop kan laten, zowel bij de voorbereiding als bij de presentatie.

Een wat eenvoudiger vorm, maar nochtans zeer specialistisch, is een zogenaamd draadmodel. In de vorm van een lijnenspel, maar dan niet ingevuld met kleuren of steensoort, kan een werkelijkheid worden gesuggereerd, die het bijvoorbeeld architecten mogelijk maakt een totaaloverzicht te geven van een wijk, dorp of stad, om de werking van bepaalde bouwvolumen op het geheel vooraf te doorgronden. Soms wordt iets dergelijk op de televisie getoond met betrekking tot het ontwerpen van vliegtuigen of automobielen. Ook dan kun je door draaiing een in-druk krijgen van het gehele voorwerp in zijn totale ruimtelijkheid.

Van beide soorten - het eerste wordt ook wel 'virtual reality' genoemd, de tweede 'draadmodel' - wordt nu reeds met betrekking tot de Valkhofburcht een en ander voorbereid en uitgevoerd. De Valkhofstichting heeft overlegd met een tweetal instanties, voor 'virtual reality' met de afdeling audio-visuele technieken en computertoepassingen te Hilversum van de Hogeschool voor de Kunsten te Utrecht, voor het 'draadmodel' met de afdeling bouwkunde van de Gemeente Nijmegen.

Van het 'virtual reality-project' hebben we al iets mogen bekijken. Dat belooft al veel goeds. Dit project wordt uitgevoerd door een twaalftal studenten en staat onder leiding van Leon Wennekes, docent aan die afdeling. Hij is overigens een neef van Hein van Brienen z.g. We zouden kunnen zeggen dat het bloed kruipt waar het niet gaan kan.

Van het 'draadmodel-project' hebben we alleen voorbeelden gezien van andere gebouwen, maar het doel is de Valkhofburcht ook zo uit te voeren. Dit project staat onder leiding van ir.P. Hoeke, stadsarchitect van Nijmegen. Met name bij het laatste project is de voorwaarde, dat op basis van grondig bronnenonderzoek, de juiste afmetingen van de burcht worden verkregen en worden toegepast. Dit project gaat een twaalftal maanden duren en zal worden uitgevoerd door Leo van Lier, student architectonisch en historisch bouwen, een

afstudeerrichting van de Technische Universiteit te Eindhoven. Hij voert deze taak uit als afstudeerproject en moet als zodanig kwaliteit leveren.

In hoeverre deze projecten elkaar kunnen ondersteunen, zal de toekomst duidelijk maken. De gelegde contacten zijn in ieder geval zeer prettig en door goede afspraken onderbouwd. Overigens is dit slechts een kunstmatige benadering van de herbouw, maar toch een belangrijke bijdrage aan de bovengenoemde doelstelling. Van de voortgang houden we U op de hoogte.

Vandalisme rondom de kapel

Het is teleurstellend te moeten constateren, dat ook op het Valkhof zo nu en dan het vandalisme toeslaat. Een paar voorbeelden ter verduidelijking. Voor koninginndag constateerden we het vernielen van een deel van het hekwerk op de hoogte van de bunker. De gemeente heeft na melding snel een noodhek aangebracht om erger te voorkomen.

Enige dagen daarna troffen we een kapot informatiebord aan. De fles waarmee het dubbel aangebrachte plexiglas was stukgeslagen lag er keurig bij voor de struiken. Inmiddels zijn de ruiten vernieuwd en het bord is herplaatst.

Na koninginndag troffen we op het Valkhof een grote hoeveelheid blikjes aan, maar ook de restanten van een soort kampvuur dat ter plekke is gestookt. Uiteraard niet op de paden, maar op het gazon. Overigens heeft de plantsoendienst dit weer snel opgeruimd. Een schone lei geeft minder aanleiding tot verergering van vandalisme dan verkeerde voorbeelden. We hopen dat het hier bij blijft.

(Voorlopige) openstelling van de kapel: woensdag van 14.00 uur tot 16.30 uur en zondag van 14.00 uur tot 16.30 uur.

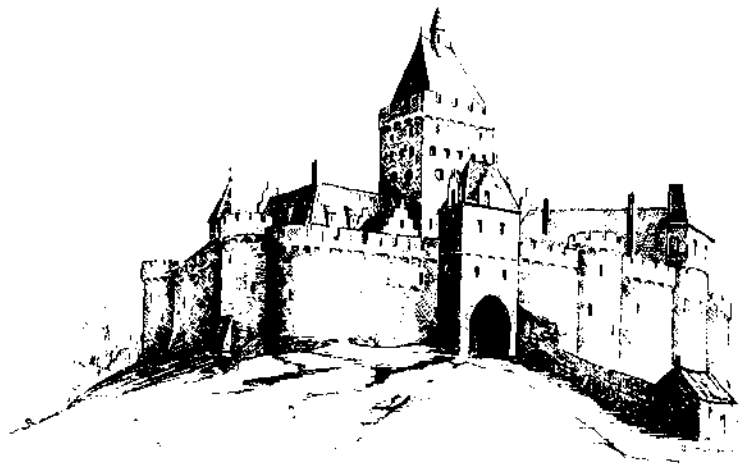

VALKHOF-SPROKKELINGEN

Door Henk Schoonwater

Onder de titel "Valkhof-sprokkelingen" schrijft dhr. Schoonwater stukjes in ons blad die te klein zijn voor een artikel, maar toch te bijzonder om ze niet onvermeld te laten!

Eén dezer dagen kwam ik een tekst tegen in een boek van Mr. J.Korf: Monumentenzorg en Leven, Uitgeverij Walburg Pers, 1975. "Van Aldo van Eyck, hoogleraar in Delft, is de uitspraak: Vlak voor het onbewoonbare, staat vooral het psychisch onbewoonbare. Als onze generatie niet fors begint de oude binnensteden zodanig te regenereren, dat de inmiddels ingeslopen uitwassen verdwijnen, en dat de menselijke maat en niet de omvang weer maatstaf wordt van het gemeentelijke beleid, en als onze generatie het niet opbrengt het historisch milieu niet alleen te handhaven, MAAR OOK TE RECONSTRUEREN, dan zullen zeker onze kleinkinderen inderdaad in een psychisch onbewoonbaar Nederland leven". Dit schreef hij al twintig jaar geleden !!

Impressie van de burcht uit het zuiden door Johan Hendriks.

SCHLOSS BURRESHEIM BIJ MAYEN (DLD.)

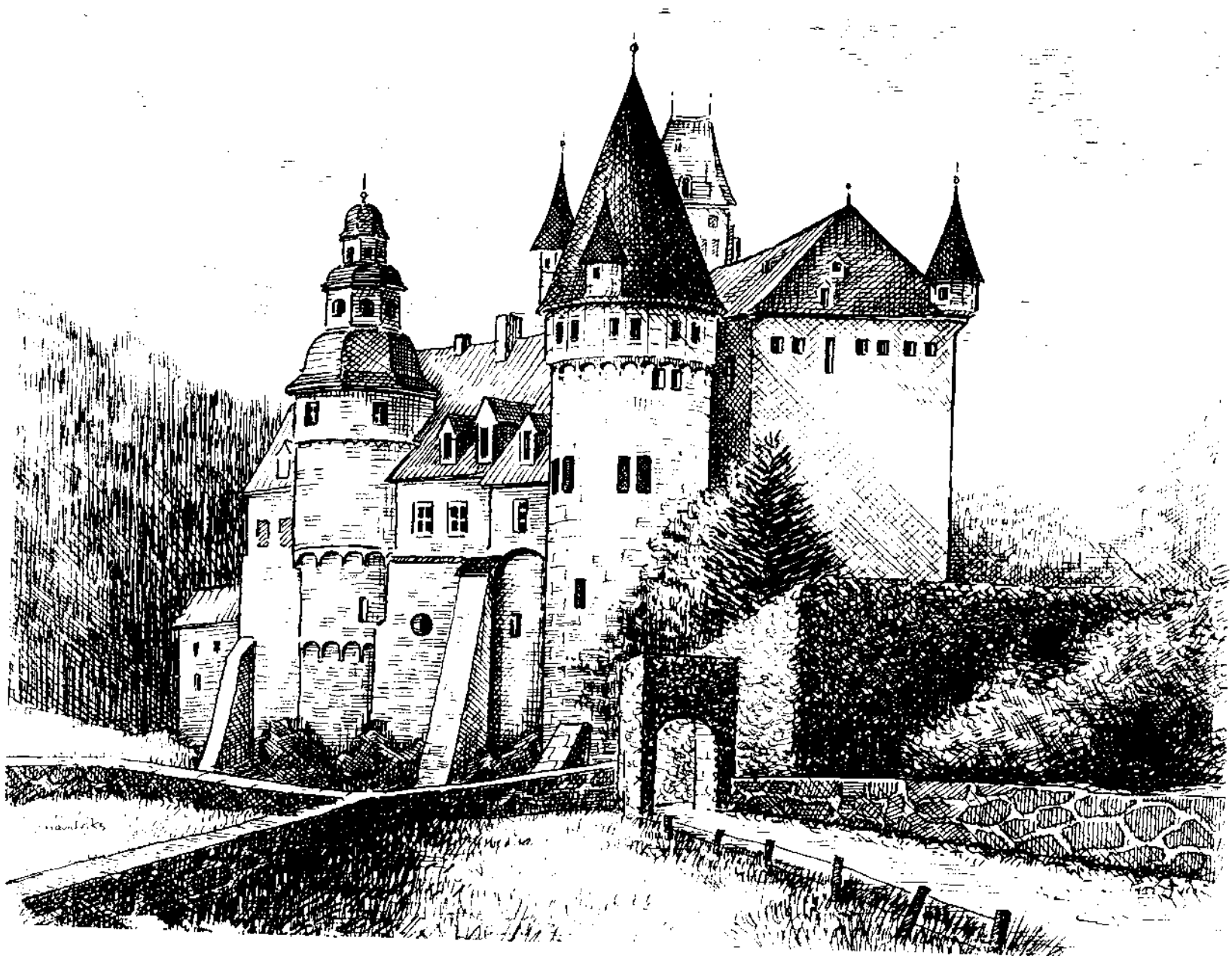
Door Louk Hendriks

Enkele kilometers oostelijk van de stad Mayen in de Eifel ligt, op een rots in een groene vlakte van het Nettetal, Schloss Buresheim. De massieve bouw en de vele torentjes maken een fascinerende indruk op iedere bezoeker. Dit wordt nog versterkt door de ligging op een rots in het grasland langs de Nette.

Voor het eerst wordt de burcht genoemd in een oorkonde uit 1157; men spreekt dan over Meffried en Everhard von Bürrresheim. In de dertiende eeuw is het in gebruik als vluchtburcht (Ganerbenburg) voor verwante families om samen binnen de bescherming van een muur te verblijven. De meest voorkomende namen zijn: Buresheim, Schöneck en Vogt von Leutesdorf. Kuno en Johann von Schöneck verkopen in 1473 hun aandeel aan Gelach von Breitbach (Reinbreitbach), een zijtak van de Drachenfels in het Siebengebirge. Het aandeel van Vogt von Leutesdorf gaat over in handen van de familie Schilling von Lahnstein. Pas in 1659 worden de heren von Breitbach alleenbezitters van de burcht.

Duidelijk zijn drie verschillende bouwperiodes te herkennen. Aan noordwestelijke zijde bewaken twee halfronde torens van de oude burcht de nu nog als ruïne aanwezige zaal van de burcht uit 1300, welke door zijn afmetingen duidelijk maakt hoe welgesteld men in die tijd was. Uit deze tijd hoort vermoedelijk ook het onderste gedeelte van de donjon. Rond 1480 vergroot Johann von Breitbach als royale bouwheer het paleis en bouwt een stabiele ronde verdedigingstoren ter verdediging van de westelijke burchtmuur, die later als fundament van voor de barokzaal gebruikt zal worden. Hij brengt de liefelijke elementen aan waardoor de burcht in een slot verandert.

Als men door de derde toegangspoort de binnenhof betreedt, zijn goed de diverse bouwstijlen te herkennen. Boven alles uit torent de in de 15e eeuw verhoogde donjon. Rechts hiervan het kleine huis met zadeldak waarin de familie Vogt von Leutesdorf vanaf 1380 wel veilig, maar niet comfortabel geleefd zal hebben. Streng en zonder versieringen vult het paleis uit 1480 de oostzijde van de hof, om in de 17e eeuw door de bouw van de kapel verbonden te worden met de donjon. Door deze bouw ontstaat de open hal met arcaden waar 's zomers geslacht en gekookt werd. In 1660 wordt de westzijde gesloten door de bouw van het ambtshuis; tegelijkertijd bouwt men een nieuw trappenhuis. De hof bevat nu elementen uit de baroktijd en de laat-renaissance in

Schloss Bürresheim bij Mayen (Dld.).

Pentekening van Johan Hendriks

combinatie met de landelijke vakwerkgevels. Aan de voet van dit alles legt men in 1680 een baroktuin met fontein aan.

Doordat BÛrresheim tot in deze eeuw bewoond is en iedere generatie zijn eigen smaak en stijl in het slot achterliet kan men nu voorbeelden zien van stijlen uit de Middeleeuwen tot rond de eeuwwisseling. Ondanks deze verschillende stijlen blijft alles er zeer bewoonbaar uitzien. Ieder vertrek heeft zijn eigen bijzonderheid. Ik noem U er maar een paar: de fayenceschalen en -borden in de keuken, de vele portretten en familiewapens die men door het hele huis kan aantreffen, veelal gemaakt door bekende kunstenaars. De inrichting van de rode salon, de elegance van de "Schönbornzimmer" met het prachtige goudblauwe leerbehang, de Vlaamse kroonluchters, alles maakt een geweldige indruk en geeft een goed beeld van het leven uit die tijden.

Schloss BÛrresheim is evenals Burg Eltz nooit verwoest geweest. Toen de troepen van de Franse "Zonnekoning" Lodewijk de Veertiende in 1689 alle kastelen in het Rijnland verwoestten, bleven deze twee gespaard aangezien beide kasteelheren maarschalk waren in het Franse leger.

Bent U in de buurt van Maria Laach of Mayen verzuim dan niet beide kastelen te bezoeken. Over Burg Eltz zou ik graag mijn laatste verhaal schrijven, maar helaas ben ik niet meer in het bezit van de beschrijving. Misschien mag ik het lenen van één van U?

KLEINE BOEKJES HEBBEN SOMS GROTE... CHARME

Door Paul M.J. Hoos

Gelezen: Een alleraardigst boekje met de bescheiden afmetingen van 9,5 x 15 centimeter : een herdrukje, ooit door de Academische Boekhandel BV te Nijmegen uitgegeven. De titel is : "De stad Nijmegen en derzelver Omstreken" door C.H. Clemens, bij D.J. Haspels, 1837.

Het boekje heeft iets weg van een VVV-wandelgidsje. De stijl van schrijven valt het best te omschrijven als 'ronkend proza, met hier en daar wat poëzie'.

Hier en daar in de tekst lijkt de ontroering de schrijver haast teveel te worden, bij het zien van de meest schitterende vergezichten, de hoogte-verschillen in het landschap en de overvloedige begroeiing!

Enkele passages - met name over het VALKHOF - wil ik U niet onthouden. De oorspronkelijke spelling is onveranderd aangehouden.

Over het VALKHOF :

"..het reusachtige Valkhof, door wallen en torens omringd.." [uit het gedeelte p.1 - 8]

"Slechts weinig overblijfselen verheffen zich nog op de grondvesten van den vroeger zoo magtigen burgt." [uit het gedeelte p. 17 - 20]

"Na het bombardement van 1784 door de Franschen [werd] in eene algemeene vergadering der Staten besloten, het grijze slot, ondanks de pogingen der regering van Nijmegen, die zulks wilde beletten, als nietig puin te verkopen. Hierdoor verdween voor altoos het schoonste gedenkteeken dat het vaderland bezat."

"Twee, aldus genoemde, Heidensche kapellen zijn de eenige overblijfsels, welke het den edelen oudheidkundigen IN DEN BETOUW mogt gelukken, om aan de vernieling te ontrukken; [...] eenige bouwvallen van eene dezer kapellen [...] bekroont door welriekende bloemen en heesters, die tusschen de voegen der duifstenen blokken bloeijen."

"In het N.Westelijke gedeelte van het Valkhof is de andere kapel gelegen, welke nog in zijn geheel aanwezig is. De zestienhoekige vorm van dit tempeltje geeft aan hetzelfde een bijzonder

voorkomen.”

“[...]En helaas, in het jaar 1796 werd Gelderland's kroon, Neêrlands gedenkteecken, voor eene som van negentigduizend vierhonderd gulden verkocht, en gesloopt !”

Hoe Nijmegen er in 1837 uitzag, vertelt C.H.Clemens in zijn “Geschiedkundig overzicht der stad” [p.1 -8]

“De voornaamste poorten der stad zijn :

* de Veerpoort

*de Kraanpoort, zijnde een rond en hecht gebouw, dat des winters bij zwaren ijsgang, wanneer de stroom buiten zijne oevers treedt, de stad voor vele onheilen bewaart etc.”

* de Meipoort en de St.Stevenspoort.

De overige poorten zijn :

* de Hezelpoort

* de Molenpoort

* de Hertogsteegspoort en de

* Hunnerpoort.

In de stad vindt men nog eene poort, de Wiemelpoort genoemd, die tot gevangenis gebruikt wordt.”

Wat viel er nog meer te vermelden over het Nijmegen-anno-1837 ? Bijvoorbeeld over de nijverheid ?

“Nijmegen telt ruim 16.000 inwoners, die meestal van den koophandel leven [...] eene katoenspinnerij, vele leerlooierijen, brouwerijen, twee zoutketen, zeepfabrieken, eenige tabaksdoozen-fabrieken [...] De expeditie-handel en de scheepvaart brengen daarenboven vele voordelen aan.” [...]

“De stad is omringd door hooge wallen en bolwerken, en wordt daarenboven door twee sterkten , Oost- en- Westwaarts der stad gelegen, verdedigd.”

In de “omstreken der stad” [p.34 -54] beschrijft Clemens een wandeling naar de dorpen ‘Heesch en Neêrbosch’, de oever van de Waal volgend. Om iets van de stijl van Clemens te proeven, volgen enkele fragmenten : “Op een kwartier afstands der stad, komt men aan het fort Krayenhoff, in het jaar 1825 volgens de plannen van Z.E. de Luit.-generaal Baron Krayenhoff ontworpen.” [p.34] Vervolgens voert de wandeling hem naar

Wychen, en naar het trotse landgoed de Dukenburg. De “Toren te Hatert” wordt aangedaan, gevolgd door “het huis van Hulzen” ; tenslotte de Mookerheide. De Schrijver/wandelaar wordt pas echt lyrisch over het wandelen in de Meerwijk en het gehucht ‘Berg en Daal’ [Dal], alwaar “[...]de treffendste, verhevenste en bewonderenswaardigste

De St. Anthonispoort (nu nog de enige Nijmeegse stadspoort) vóór de restauratie, vanuit het noorden gezien. Pentekening Paul Hoos.

natuurtoneelen van ons vaderland den wandelaar verbeiden.”
In het oosten van de ‘Berg en Da[a]lse bosschen’ noemt Clemens nog de Duivelsberg. In het westen vermeldt hij de Vestaalsche heuvel [?] en de heuvel van Mercurius [?].
Langs het ‘Wietersche Meer’ [Wylmermeer], over Beek, de Ravensberg en Ubbergen komt de schrijver/wandelaar weer in Nijmegen terug.

AARDRIJKSKUNDIGE BESCHRIJVING DER STAD NIJMEGEN

door J. Buurman te Nijmegen, Augustus 1829

bij de wed. J.C. Vieweg en ZOON

STADS DRUKKERS

Bijeengelezen door Paul M.J. Hoos - 1995

(Overgenomen in de oorspronkelijke spelling)

OVER DE STERKTEN DER STAD [vierde les, p. 12 e.v.]

“De stad Nijmegen had te voren niet die uitgestrektheid, welke zij thans (1829 dus, PH) beslaat ; want daar, door toenemende welvaart en bevolking, reeds voorsteden buiten dezelve aangebouwd waren, en ook de BURG buiten de stadspoorten stond, werd zij in het jaar 1467 uitgelegd en met eenen nieuwen muur en gracht voorzien, binnen welke de oude voorsteden en het HOF besloten zijn. Hare vroegere omvang laat zich ligtelijk bepalen, omdat van de oude poorten er voor korten tijd nog twee waren overgebleven, namelijk de WINDMOLENPOORT en de BURGPOORT: zijnde de laatste eerst onlangs afgebroken.”
[..] Zij (Nijmegen) is nu eene plaats van middelbare grootte, bevattende binnen eenen omtrek van ongeveer drie vierde uur gaans, ruim 1900 huizen, terwijl het getal harer inwoners, volgens de laatste telling, meer dan dertien duizend beloopt “.
NB - bij “MISSTELLINGEN” wordt vermeld, dat in plaats van dertien duizend VEERTIEN DUIZEND gelezen dient te worden (PH).

STERKTE DER STAD - [vijfde les, p. 16 - 19]

“Nijmegen behoort onder de zoogenoemde frontier plaatsen, waarmede men zulke steden bedoelt, welke aan de grenzen van een land gelegen, met wallen, werken en grachten voorzien zijn, ten einde eenen vijandelijken aanval, zoo die mogt plaats hebben, af te weren en zoo mogelijk den vijand het indringen in het land te beletten.

De werken rondom de stad zijn, in 1701, door den vermaarden vestingbouwkundige, COEHOORN, opnieuw aangelegd ; en alhoewel er geen water is in de grachten, welke haar van deze zijde omringen, zijn dezelve echter van eene aanmerkelijke en genoegzame diepte, om van dien kant ter beveiliging te strekken. De drie bijzondere buitenwerken ter verdere verdediging waren: de BOTTENDAAL, tusschen de HEZEL- en MOLENPOORT ; het STEENENKRUIS en KIJKINDENPOT, beide achter elkander, tusschen de MOLEN- en HERTOOGSTEEGPOORT gelegen, op dezelfde hoogte, waar voorheen de uitgang uit de ZIEKERPOORT was.

Ook had men buiten de HEZELPOORT het fort ZEELANDIA. Genoemde buitenwerken zijn echter door door het bouwen van de volgende sterkten van minder belang.

Ten Oosten van de stad heeft men op den Hunnerberg het fort STERRESCHANS naar het plan van den Lt.-Generaal Baron KRAYENHOFF gebouwd in 1815, zijnde de zijden der gracht van muurwerk voorzien in 1823, terwijl men ten Westen met het maken van eene gelijke sterkte, door den Koning naar genoemde Lt.-Generaal, (fort) KRAYENHOFF genoemd, bezig is."

NB Noot van de Schrijver : "Men wil onderrigt zijn, dat nog één of meer forten rondom de stad zullen worden aangelegd."

De schans KNOTSENBURG, door Prins Maurits in 1585 aangelegd aan de andere zijde der Waal, diende eerst tot beschadiging der stad, maar naderhand tot bescherming ; en is nu geslecht.

Bovendien bezit NIJMEGEN nog de VEREISCHE gebouwen voor eene vesting noodzakelijk, waaronder behooren het ARSENAAL, de KRUIDMAGAZIJNEN enz., waarvan wij nader zullen spreken."

VOORNAAMSTE POORTEN enz. - [zesde les, p. 20 -27]

"De stad heeft vijf poorten aan de landzijde (waarvan slechts vier gebruikt worden) en vier groote en twee kleine poorten aan de zijde der rivier. De landpoorten zijn :

* de HUNNERPOORT, naar de kant van Ubbergen en Beek [...] Zij wordt in de wandeling de HOENDERPOORT geheten [...] Zij is na de uitlegging der stad daargesteld en in 1825 vernieuwd.

* de HERTOOGSTEEGPOORT, bij verbastering Hersteegpoort

geheeten, buiten welke voormaals de postweg naar Kleef was, die daar van daan de Kleefsche baan genoemd wordt, is mede eene der poorten, welke na de vergrooting der stad gebouwd zijn[...]

* de ZIEKE- of ZIEKERPOORT, na de uitleg der stad gebouwd, werd, vóór de vernieuwing der buitenwerken, in 1701 nog gebruikt. Op de plaats, waar de uitgang toen was, liggen nu [...] twee sterkten.

* de MOLENPOORT, buiten dezelve, leidt de weg naar Groesbeek, Mook, Grave, enz. Deze poort wordt naar eene der oudste poorten, de WINDMOLENPOORT, aldus genoemd ; of wel omdat ter wederzijden van dezelve op de stadswal twee molens gestaan hebben, terwijl men mede uit deze poort naar andere molens gaat, wier aantal bij de veelvuldige brouwerijen

De zuidzijde van de St. Anthonispoort na restauratie. Tekening Paul Hoos.

van vroegeren tijd , zeker grooter dan nu zal zijn geweest. Zij is in den jare 1533 gebouwd, hetwelk een, in den muur gemetselde steen, aan de zijde van de Molenstraat, aanwijst.

* de HEESCHE - of HEZELPOORT , buiten welke de weg zuidwaarts naar Heesch en Neêrbosch, alsmede Westwaarts naar Weurt en Beuningen voert. Deze is waarschijnlijk eene der oudste poorten der stad en heeft eenen dubbelden ingang. In 1824 is zij vernieuwd en opgewerkt. De steenen, die men aan de buitenzijde van iederen ingang in den muur gemetseld ziet, zijn voor oudheidkundigen zeer merkwaardig. Buiten deze poort vindt men, ter regter zijde de oude haven, die vóór het graven van de tegenwoordige gebruikt werd. In 1828 is deze haven, welke bijna geheel droog was, uitgediept en door een sluisje met de WAAL in gemeenschap gebracht, zodat het water en andere onreine stoffen, welke van de hooge deelen der stad naar dezelve afgevoerd worden, daardoor zich in de rivier kunnen ontlasten.

*de ST.STEVENSPOORT, ook wel de HAVENPOORT genoemd. Tusschen deze en de MEIPOORT had men voor eenigen tijd nog de ST.ANTHONISPOORT, die nu echter verbouwd is. De weg tusschen de S.Stevens- en de Meipoort, WAALWAL geheeten, is in 1745 opnieuw met boomen beplant, en wordt behalve tot eenen wandelweg, tot eene LIJNBAAN enz. gebruikt .”

VERVOLG [zevende les, p.23 - 26]

De poorten aan de zijde der rivier zijn, behalve de reeds genoemde ST.STEVENSPOORT :

* de MEIPOORT, in de vorige [...] eeuw geheel opnieuw opgebouwd, vermits de oude poort, wegens het aanmerkelijk verhoogden der straat, zo binnen als buiten dezelve, de noodige hoogte niet meer had .

* het ST.JAKOBSPOORTJE is slechts een kleine doorgang tusschen de MEIPOORT en de KRAANPOORT.

* de KRAANPOORT. Deze had voorheen eene andere gedaante, was toen van eenen toren voorzien, en [werd] de GROTE WATERPOORT genoemd. Zij heeft haren tegenwoordigen naam van de KRAAN, even buiten dezelve aan de Waal staande. Deze KRAAN is een groot, dik en rond gebouw, alhier tot grijf van den koophandel ingerigt, om zware goederen in en uit schepen te laden. Men ziet er enige steenen, als zoovele

gedenkteekens van hooge watervloeden, in den muur gemetseld. Vroeger was het een toren, welke ter verdediging der stad diende. Nabij de KRAANPOORT was tevooren eene galerij, op 9 pijlaren rustende, in 1647 gebouwd en later tot eene KORENBEURS geschikt. Voor eenige jaren is dezelve tot een woonhuis betimmerd.

* Tegen over het ST.JAKOBSPOORTJE vaart den GIERBRUG af, die gestadig, als een en slinger heen en weder gierende, tot gemeenschap der stad met de tegenoverliggende Betuwe dient. Dit veer was eerst het eigendom van bijzondere familiën, maar bij aankoop, op het einde der zestiende of bij het begin der 17de eeuw, is het aan de stad gekomen, die hetzelfde aan den meestbiedende voor een bepaald aantal jaren verpacht. Inwoners der stad betalen de helft minder veergeld dan vreemdelingen.

* Het BESIERS- of BESIENDERSPOORTJE is alleen een doorgang, tusschen de vorige en nu volgende poort gelegen.

* De VEERPOORT, in 1824 vernieuwd en opgemaakt. In de nabijheid dezer poort was vroeger het veer, of de plaats van waar men over de rivier gevoerd werd, en waarvan de poort dan nog den naam draagt.

Van de zoogenaamde Stadsherberg, buiten deze poort gelegen, heeft men een zeer schoon gezigt over de Waal.

Daar Nijmegen eene vesting is, worden al deze poorten des avonds te 10 ure gesloten en mogen dezelve, gedurende den nacht, niet anders dan met vergunning van den stedelijken Kommandant geopend worden.

Verder valt er op te merken, dat de stad, ofschoon grootendeels op en tegen den Hunnerberg gelegen, nogtans overvloedig van bron- of welwater voorzien wordt, door achttien openbare pompen. Ten aanzien dezer pompen is het opmerkelijk, dat de wellen haar water niet uit de nabijzijnde Waal, maar uit de Maas, die drie uren van hier is, trekken; behalve de pomp in de Pikkegas, die zuiver bronwater schijnt te bevatten, en twee andere, het pompje bij het Bezienderspoortje aan de Waal en die op de Vischmarkt, welke het water uit de waal ontvangen.”

VERVOLG - [vijftiende les, p. 50 -53]

(Vervolg van les 14 : Voornaamste straten en derzelver bijzonderheden, benevens de merkwaardigste gebouwen van

[..] het VALKHOF *

* (als NOOT) " Het Valkhof was voorheen de geheele hofberg met al de daarop staande gebouwen of de gansche BURG, waarvan de voorpoort stond op het plein, dat nu de opgang is naar de tegenwoordige wandelplaats."

[..] een breed plein, waar men den ingang heeft van eene aangename wandelplaats, het HOF genoemd, zeer schoon op eenen afzonderlijken heuvel of uitspringenden hoek van den Hunnerberg gelegen, en door ons geheele land vermaard van wege de heerlijke gezigten, die men hier van rondom heeft.

Voorheen was op deze nu beplante grondvlakte een PALEIS of BURG, welke men meent dat door Julius Caesar gesticht, en later door Keizer Karel den Groten, die op denzelfden veeltijds zijn verblijf hield, omtrent het jaar 800, vernieuwd is; dewijl de Noormannen dit gebouw verwoest hadden.

Deze BURG werd, bij de belegering der stad door de Franschen in 1794, zwaar beschadigd, en is in het jaar 1796 voor afbraak verkocht, tot groote spijt van de zoodanigen, die de overblijfselen van vroegeren tijd op hoogen prijs stellen.

Men vindt hier nog de bouwvallen en het halfrond van eenen ouden TEMPEL, welke aan de buitenzijde tegen den BURG was aangebouwd, benevens eene zestienzijdige Kapel, die nog in haar geheel is.

Deze tempel en kapel meent men, dat weleer dienden ter uitoefening van de Heidensche godsdienst, maar in 799 zouden zij, op verzoek van van meergenoemden Karel den Grooten, door Paus Leo III, tot Godsdienstig gebruik voor de Christenen zijn ingewijd.

Bij het afbreken van den BURG heeft men weten te bewerken, dat deze twee gedenkteeken der hooge oudheid zijn staan gebleven [..]

DE GERTRUDISKAPEL TE NIJMEGEN DEEL 4 - EEN VERGETEN MONUMENT

Door Henk Schoonwater

In zijn "Penschetzen uit Nijmegen's Verleden", verschenen in 1898 klaagt de bekende Nijmeegse archivaris van Schevichaven zijn nood: *"De huisjes op het St. Geertruidsbergje zijn de weg van alle gebouwen gegaan. Grotendeels althans, want twee zijn er nog in wezen gebleven. Mooi was dat stukje Oud-Nijmegen niet. Maar het gaat er mee als met een slechte tand of kies..."*

De tien huisjes die er gestaan hebben waren dan wel lelijk maar men was ze daar nu eenmaal gewend. Onze voorvaderen hadden ze daar gekend, en hun afwezigheid maakt een leegte in het zo welbekende stadsgezicht. Goed dat van Schevichaven niet in onze tijd geleefd heeft; zijn klachten zouden niet te overzien geweest zijn.

De twee huisjes waar van Schevichaven over spreekt heeft de schrijver van dit artikel nog wel gekend. Eén ervan verdween bij de aanleg van het park, toen de omgeving van de Waalbrug in 1936 geheel veranderd werd. Het laatste huisje was tijdens de gevechten in september 1944 zo zwaar beschadigd, dat het afgebroken moest worden. Merkwaardig was in ieder geval dat blijkbaar de helling al "bergje" werd genoemd. Misschien had de oudste kapel niet gelegen op de plaats waar nu nog de resten van de 16e eeuwse kapel te zijn zijn, namelijk onder de 19e eeuwse Belvédère-brug, maar meer op de plaats van de Voerweg. Het Valkhof en het Kelfkensbos zijn vóór ongeveer 1250 een doorlopend heuvelplateau geweest, niet doorsneden door de Voerweg. De Voerweg is nog een restant van de verdedigingsgracht.

Volgens de kroniekschrijver, de priester-kanunnik Willem van Berchen had de bisschop van Keulen, Albertus de Grote, bij de inwijding van de St. Steven bepaald, dat om profanatie te voorkomen, het oude kerkhof op het Kelfkensbos in ere gehouden moest worden.

Om dit te bestendigen moest er ieder jaar op de zondag na Pinksteren, Drievuldigheidszondag, een processie gehouden worden vanuit de nieuwe St. Stevenskerk naar het oude kerkhof. Immers: de doden waren in gewijde aarde begraven. Op het kerkhof werd een altaar op schragen opgesteld, Eucharistie-viering was er niet. Wel waren er een preek en gezangen met als slot de

zegen met het Heilige Sacrament.

In de processie droeg men de verschillende relieken mee, die de kerk bezat, zoals bijvoorbeeld de door Albertus geschonken "*Arm van St. Stefanus*".

Nadat rond 1270 de oude kerk afgebroken werd en de St. Steven in gebruik genomen werd, blijft de geschiedenis van het oude kerkhof voor het grootste deel een gesloten boek. Ons oudste Stadsrekenboek dateert van 1382. Hier staat dan: "*Frederici Thidericic Ghyskini de orto eorum sito sub antiquo cimiterio 20 sol*". Het betreft dan de pacht van twee tuinen bij of onder het oude kerkhof.

De rekenboeken van de volgende jaren zijn verdwenen. Pas in 1420 duikt er weer een op. Onder het opschrift van het hout dat vertimmerd is lezen we: "*Omme dat holtewerck aen der lodzen (= loods) opten Kirchof (...) oere twe elc 16 dage daer aen te tymmert ...*" En onder het hoofd van "*Alrehand yserenwerck, dit jaer gebesicht*" staat: "*Aen die ludze op die kirchof, 200 decknagel 200 doernagel (...) 4 paer gebenge mit haecken ende nagell ...*"

Onduidelijk blijft waarvoor die loods OP het kerkhof dienst moest doen. In latere jaren komt die post namelijk niet meer voor. Misschien dat de stad daar bepaalde werkzaamheden in uitvoerde in verband met versteviging van de stadwal achter het kerkhof.

Een rente werd op St.Jansdag betaald door "*Willem Aelbert soens erven, uter eenre hofstat onder den Alden Kirchof*". Onder andere namen vindt men dit ook voor de volgende jaren. Het kerkhof werd beheerd door "*die meisteren van den alden kerckhoeff*". Dit staat in het rekenboek van 1532 en het is tevens een bewijs dat er nog altijd begraven werd.

Willem van Berchen schrijft in zijn Chronicon Geldriae: "Gebeden werden opgeofferd voor de zielen van de ontelbare gelovigen, wiens lichamen aldaar in het stof rusten in de Heer, in afwachting van het laatste trompetgeschal (op de Dag des Oordeels)".

Dikwijls werd het tafereel van het Laatste Oordeel geschilderd op de muren aan de westzijde van een kerk. Gertrudis werd door het volk vereerd als de begeleidster van de zieken naar de eeuwigheid. Er was in Nijmegen dan ook een Broederschap van de Heilige Gertrudis.

De broederschappen zorgden voor geestelijk heil van de aangesloten leden. Ook zorg voor armen en zieken was hun doel. Sommige broederschappen beoogden voornamelijk het zieleheil

van hun gestorvene medeleden. Hiertoe zal de Geertruidbroederschap ook behoord hebben.

In Nijmegen kende men 3 grote en 5 kleine broederschappen. Onze broederschap behoorde tot de kleinere. Ieder broederschap had een altaar in de Grote Kerk. De Geertruidbroederschap bezat een altaar in de genoemde kerk, maar ook in de St. Antoniekapel.

In de St. Steven stond een altaar, dat gewijd was aan 4 heilige vrouwen, waaronder de Heilige Gertrudis. Aan deze heilige was nog een altaar gewijd dat stond in de sacristie (gerfkamer) van de St. Stevenskerk. In 1481 wordt dit altaar voor het eerst genoemd. Misschien had de broederschap geen eigen altaar in genoemde kerk, zoals de andere gilden en broederschappen. Met 30 altaren was de kerk wel vol!

Niet ondenkbaar is dat midden 15e eeuw de verering van deze heilige een nieuwe impuls kreeg en mede aanleiding was tot oprichten van een broederschap en kapel.

In de 16e eeuw wordt de macht van de broederschappen groter en zitten zij zelfs in het stadsbestuur. Wanneer een besluit van de Raad der stad bekend gemaakt wordt dan staat er aan het slot dan ook "*mit consent van broederschappen und ampten ...*"

In de loop der eeuwen waren veel Nijmegenaren even buiten de toenmalige walmuren gaan wonen. In geval van oorlog en belegering vluchtten zij naar verwanten binnen de stadsmuren. Op den duur een onhoudbare toestand. Het Valkhof bevond zich als een soort puist aan de oostzijde van de stad. Er werd tegen het midden van de 15e eeuw besloten hier wat aan te doen. Het Valkhof zou dan tevens binnen de verdedigingsgordel worden opgenomen.

Jammergenoeg zijn raadsbesluiten en rekenboeken tussen de jaren 1428 en 1511 grotendeels verdwenen, zodat we de gang van zaken nauwelijks kunnen volgen. Johan In de Betouw zegt in zijn verbeterde Kroniek van Nijmegen geschreven door Smetius: "*1467: ook zijn de nieuwe grachten en wallen met haare poorten om de voorsteden voltrokken*". Op welke basis hij meent dat de zogenaamde uitleg van de stad toen voltooid is blijkt niet. In ieder geval is men er in het begin van de 16e eeuw nog druk mee bezig.

De aanleg verliep ook niet gelijkmatig. Politieke verwickelingen met zelfs een dreigende afbraak verstoorden de bouw. Na 1500 kwam er zelfs een andere bouwwijze. De hoogte van de muren was niet meer zo belangrijk, maar vooral de dikte

van de muren. Eveneens bouwde men naar Italiaans voorbeeld bolwerken buiten de stadsmuren. De vrijgekomen grond van de nieuwe grachten werd gebruikt om de muren aan de binnenzijde te verstevigen.

De grond rond het oude kerkhof -dichtbij de stadsmuur- moet toen behoorlijk verstoord zijn geweest. Misschien het oude kerkhof zelf ook wel. Het kan mogelijk zijn, dat er in het begin van de 15e eeuw nog een klein kerkhofkapelletje op dat terrein was. Wat er van zij, er werd veel duif- en mergelsteen opgegraven en vervoerd zoals uit de stadsrekenboeken blijkt. Misschien is toen ook wel de kerkhofmuur afgebroken?

Doordat rond 1460 het grondgebied van de stad vergroot werd, en de beschermende ringmuur verder naar de oost- en zuidzijde kwam te liggen, werd de mogelijkheid geschapen om weer een nieuwe kapel te bouwen op het oude kerkhof dat nu definitief binnen de stad kwam te liggen. Een te bouwen kapel kon nu geen stuenpunt meer zijn voor een eventuele vijand die de stad of de burcht wilde belegeren. Ongetwijfeld zal hiermee een al lang sluimerende wens van geestelijkheid en burgerij in vervulling zijn gegaan.

In november 1456 wordt er een kerkbestuur samengesteld. In het schepenprotocol lezen we: "... *magistri fabrice S. Gertrudis site in antiquo cimiterio*". Hieruit blijkt dat het oude kerkhof nog steeds intact was. In de jaren 1459 en 1460 wordt er ijverig gebouwd. De bouw -of misschien wel herbouw op de fundamenten van de oude kapel- wordt door het stadsbestuur gefinancierd. In het protocol van 26 juli 1459 geeft het stadsbestuur toestemming aan de leidekker om volgens plan het dak te dekken: "... *promittit H. v.d. Beet dat hij die capelle opten alden kirchof decken sal mit gueden Rijnschen leyen*". Goed vastgenageld, staat er nog bij. Herman van der Boot heeft het voor 4 Rijnlandse guldens per roede aangenomen. Hij mocht echter voor het gehele werk nie tmeer rekenen dan 90 gulden. Wanneer het totaalbedrag minder was, moest hij de rest teruggeven.

In 1460 worden de glasmakers opgeroepen: "*Petrus Scott et Jan Ramp geloven dat sij (...) twerck maken sullen als dei cedulen dat wytwijzen ...*". Hieruit zou men kunnen opmaken dat de kerk -die net iets eerder dan de stadsmuren gebouwd werd- beschadigd werd door de bouw van die zelfde stadsmuren en het ophogen van de grond. Het stadsbestuur moest toen voor de kosten opdraaien.

Men weet niet zeker of er vóór 1460 een kleiner kapelletje heeft gestaan, die moest wijken voor de nieuwe stadsmuur.

Immers: op 5 mei 1458 erkent Geerloch van der Waden een hofstad in de Ooypolder verkocht te hebben, waaruit "*Sint Geertruidskapel op het Oude Kerkhof*" een erfpacht had van 1½ schild, 1½ malder zout en 12 kippen. Me dunkt dat die erfpacht al van veel ouder datum is! In deze tijd werd er nog gedeestelijk in natura betaald.

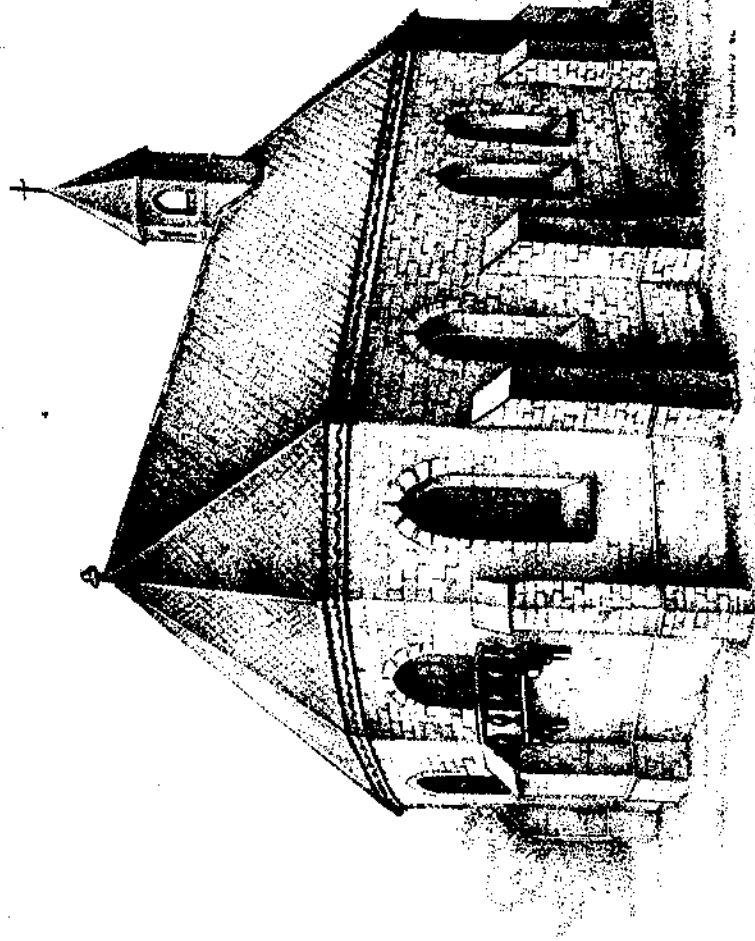
Dat de kapel of vergroot of nieuw gebouwd werd, kan men ook opmaken uit een schepen-protocol van 1459 waarbij Hille, vrouw van de smid Johan van den Broik uit haar nalatenschap 100 Rijnlandse Guldens schenkt aan de fabrieksmeesters van de kapel van St. Geertruid gelegen op het oude kerkhof. Onder fabrieksmeesters moeten we verstaan: al degenen die leiding gaven in en rond de bouwloods voor een kerk en ook de benodigde gelden beheerden. De kroniekschrijver en priester Willem van Berchen vermeldt in zijn kroniek dat het een mooie kapel is geworden.

Het archief der Broederschappen vermeldt ook enige namen van kerkmeesters in 1463: Derick van Oy, pastoor te Ooy en Arnt die Haze. In 1500 erkennen vier schepenen van Nijmegen dat zij aan de fabrieksmeesters van de St. Geertruidakapel 25 Rijnlandse guldens schuld moesten betalen uit een huis "*in de Nyestat*". De fabrieksmeesters zijn dan Johannus de Aken en Gadefridus de Wageningen.

De Gertruidskapel had enkele bezittingen in de Ooypolder: Bijvoorbeeld een erfpacht op een "... *hofstad aen den Aelboem en het Hagebueken*"; deze erfpacht wordt genoemd in 1458 en 1487. In het laatste jaar wordt de hofstede verkocht als een zogenaamd "*vrij goed*", behalve een erftins (soort pacht) aan het Heilige Geesthuis, en nog steeds 1½ schild in geld en een ½ malder zout en 12 kippen in natura aan "*St. Gertruyden-kapel*".

De Geertruid-broederschap had zich verplicht om de vicarus die aan de kapel verbonden was te onderhouden. Dit wijst er op, dat de broederschap de stichter van de nieuwe kapel was, geholpen door giften en grondbezit van de burgerij.

De stad droeg ook nog een steentje bij, door de vicaris een jaarrente toe te kennen. Hier wordt hij rector genoemd: "*Den rector van Sente Gertruden Capell op den alden kerckhoff betaelt een jairrent van 11 gld. 10 st.*" In 1559 worden stukken blauwe hardsteen geschonken. In dat jaar werd juist de voorgevel van het nieuwe raadhuis gebouwd. Er lag toen een voorraad Naamse steen, waar wel wat vanaf kon om "*den voet van sheiligen cruyts in die nyhe kapel*" te bouwen. Ook in 1569 stuurt de stad nog zijn

Impressie van de Gertrudiskapel, zoals deze tussen 1459 en 1579 bestond. Pentekening Johan Hendriks.

metselaar "meister Roloff van Coelen" naar deze capel.

Niet alleen door geldelijke bijdragen, maar ook doordat de burgemeesters en de raad verplicht waren deel te nemen aan de jaarlijkse processie vanuit de St. Steven naar het oude kerkhof toont aan dat het van belang werd geacht om een eeuwenoude traditie in stand te houden. Het getuigt van eerbied voor de overledenen en de geschiedenis van de grond waarop men is geboren. Hier trokken stadsbestuur-geestelijkheid-broederschap-burgerij één lijn.

Men heeft uit eerbied voor deze traditie de capel nooit willen verplaatsen. Bij de uitleg van de stad was de nieuwe ringmuur dichtbij het priesterkoor van de Gertrudiskapel gebouwd. Doordat er rond 1520 beter en zwaarder geschut in gebruik kwam om de stad te belegeren vond de Raad van Nijmegen het beter om de muren te verstevigen door aan de achterzijde een aarden wal op te werpen. Omdat er echter aan de oostzijde van de capel te weinig ruimte was, heeft men daar van het verstevigen afgezien.

Het is inderdaad zo, dat de huidige ruïne dicht tegen de stadsmuur aangebouwd is. Als men de lijn van de nog bestaande stadsmuur doortrekt, komt deze vlak langs het priesterkoor te liggen.

We weten dat het kerkhof door een muur was omsloten. De ingangen waren beveiligd tegen inlopende varkens en honden door een ijzeren rooster in de grond aan te brengen. Op het kerkhof zelf stond een stenen kruisbeeld. Omdat er na de jaarlijkse processie ook buiten gepreekt werd, bevond zich op het terrein ook een preekstoel. Alles bijeen moet het toch een vrij groot terrein geweest zijn.

Slechts een goede honderd jaar hebben de katholieken van Nijmegen gebruik kunnen maken van de capel en het kerkhof.

Zware tijden stonden voor de deur. De godsdiensttwisten brachten in het afgelegen Nijmegen voorlopig weinig beroering. Tijdens de beeldenstorm van 1566 schijnen kerken en kloosters weinig schade geleden te hebben. Maar de Gertrudiskapel, die in een uithoek van de stad gelegen was, had wel schade. Pas in 1569 werd Meester Roeloff, de metselaar, aangezocht om één en ander te herstellen: "Mr. Roeloff, metzeler, dat hij verdient had in de alde kerck aen arbeit loen, van estericken, van sandt, kalck ende leyen toe fueren ..." Tevens verbruikte hij 400 bakstenen. Maar hiermee waren naar alle waarschijnlijkheid slechts de voornaamste

beschadigingen aan de buitenzijde verholpen.

In 1571 *"In de Mey(maand) Jelis Greyz met den dodegrever, doer befeel des raetz aenverdyncht (aanbesteedt) die kerck op den alden kerckhoff aff te keren (schoon te maken) end twee mael over wael the wytten, und kasten und altaren myt dat Sacramentenbuesken aff te keren und to wassen (...) noch 12 tonnen waters daer die alteren und die kerck mey gewassen syn ..."* We weten daardoor dat er minstens twee altaren in de kapel stonden, maar het meest interessante is dat er een sacramentshuis stond. Voor een kleine kapel was dat wel merkwaardig. Tot in de 18e eeuw, in Duitsland zelfs langer, was het gebruikelijk om het geconsacreerde Heilige Brood te bewaren in een aparte, mooi gebeeldhouwde kast aan de noordzijde van het hoofdaltaar. Dit is nu nog te zien in de Duitse plaatsen Zyfflich, Kranenburg en Kleve.

De ramen van de Gertrudiskapel waren blijkbaar ook ingegooid, en zo geeft in 1574 de stadsraad aan een Nijmeegse glazenmaker de opdracht om een raam te vervaardigen. Het kan ook zijn dat er alleen maar sprake is van een reparatie, want er is sprake van *"het stoppen vann datt glass der statt opten alden kerckhoff"*. Wat er op het raam van de Gertrudiskapel heeft gestaan blijft in het ongewisse. Gezien het kleine formaat van de kapel zou men kunnen veronderstellen: de H. Gertrudis en het Nijmeegse stadswapen.

Ook het onderhoud van een dergelijk raam nam de stad op zich. Zo schonk de stad bijvoorbeeld ook gebrandschilderde glazen aan het St.Nicolaasgasthuis onder aan de Grote Straat, het St.Jacobsghuis (ook bekend als Glashuis) aan de Hezelstraat en de Regulierenkerk aan de Molenstraat. Gebrandschilderd glas werd door de stad indertijd ook geschonken aan de Grote Kerk. Op plechtige toon vermeldt het stadsrekenboek van 1530: *"Onss stadt gelaes gegeven in Sente Stevenskircke, bynnen onser stat, baldende 100 ende 32 voet geschrevens (dus van afbeeldingen voorzien) gelass, mytten lysten, noch Peter van Poilwick van 250 voet wyt (dus blank glas) gelass ..."*. Tien jaar later moet dezelfde Peter reparaties aan het raam doen, en in 1560 is er zelfs een zeer grote reparatie nodig, uitgevoerd door een man met de zeer toepasselijke naam van Willem Loet (Lood). Het is mogelijk dat dezelfde man ook gewerkt heeft aan het raampje in de Gertrudiskapel.

In 1579 maakten de protestanten zich echter van de stad meester en zij braken de kapel af onder voorwendsel dat de stad tegen de Spanjaarden verdedigd moest worden. De aarden

stadswal werd toen verbreed. Misschien om de wal meer stevigheid te verlenen brak men de oostzijde van de kapel niet geheel af, maar verdween een aantal muren van de absis onder deze wal. Geheel verdween het kerkje dus niet, wat er overbleef werd bedolven onder de nieuwe aarden wal die de ringmuur moest versterken. Na verloop van tijd wist niemand meer dat daar ooit een kapel had gestaan.

Het afbreken van de kapel levert historici nog enig materiaal op. Het stadsrekenboek van 1579 geeft een lange lijst van namen die er aan meegewerkt hebben. De timmerlieden wordt gevraagd *"met groete sorch dat holt aff te neemen"*. Ze krijgen omdat ze *"getrouwelick gearbeid"* hebben behalve hun loon ook nog voor 1 gulden en 13 stuivers drinkgeld. De leidekker had van tevoren alle leien van het dak en van het kleine spitse torentje gehaald. Blijkbaar waren ze met meer mensen *"om tot entdecken die alde kerck (...)"*. Er schijnt wel enige haast geweest te zijn om de kerk af te breken, want de rentmeester tekent aan dat de leidekkers al bezig waren *"vur myner aenkomst"*. Misschien was men bang dat het toen overwegend katholieke Nijmegen de afbraak zou verhinderen. Immers: het was een plaats van een grote en zeer lange traditie. Naar deze plaats werd ieder jaar al sinds mensenheugnis een processie gehouden op Drievuldigheidsondag.

Na het verwijderen van torentje en kap konden de metselaars hun gang gaan. Liefst 63.600 stenen telde men. De stad betaalde hiervoor 16 stuivers per 1.000 stuks. De fundamenten bestonden uit duif- of tufsteen; dit kan duiden op grote ouderdom. Zou dan toch de oudste kerk van Nijmegen op de plaats van deze middeleeuwse kerk hebben gestaan? Deze stenen hadden grotere waarde dan de gebakken steen, want men kon er -na vermaling- cement van maken. Dat wordt ook in het rekenboek extra vermeld: *"Item, drie karren duyffsteins van den alden kerckhoff gehaelt om sement to maelenn"*. Alle herinnering *"aan de Roomse superstitie"* moet verdwijnen. Nog weken lang wordt er door mannen en jongens aan gewerkt. Ook het kruisbeeld met zijn fundament verdwijnt. Zelfs de ringmuur die het kerkhof omsloot breekt men af.

De grafzerken worden door stratenmaker Hanrick van Luyck en zijn zoon verwijderd.

Het einde van het culturele drama voltrekt zich op 14 januari 1579. De stad is dan al zes jaar in handen van Prins Maurits. Het stadbestuur neemt het besluit om *"allen dreck ende vulicheit*

omtrent den Valchoff ende sunst liggendt gebracht bij den wall, naest de Alden Kerckhoff". De trommelslager en de hondenvanger moeten tenslotte de gevonden beenderen in manden verzamelen. Waarschijnlijk werden de beenderen vervoerd naar het knekelhuis dat ook op het grondgebied van het oude kerkhof stond, ten noorden van de huidige ruïne. Ook dit gebouwtje verdween toen onder de aarden wal. De resten van het knekelhuis vond men in 1880 terug.

Nadat de kapel afgebroken was werd deze uithoek nog lang gebruikt als stads-stortplaats. Het rekenboek van 1588 tekent aan: "Nog hefft Uwens (stadsvoerman) gevuert 143 karren drecx op ten alden kerkhoff".

De opbrengst van de vicariën, zowel van de Gertrudiskapel als van de beide kapellen op de burcht gebruikte men om de predikant en de koster van de Waalse kerk te onderhouden. In 1695, ruim honderd jaar later, wordt dit besluit uit 1580 nogmaals door de Raad der stad bekrachtigd. Hierna valt het doek over de geschiedenis van de kapel van St. Gertrudis.

In de loop der tijd is er tijdens graafwerkzaamheden nog het één en ander opnieuw voor de dag gekomen. In 1665 tot en met januari 1668 graaft men aan de oostzijde van het Kelfkensbos. In totaal wordt er dan 212 ton aan duifsteen opgedolven. Nog in 1841 kwamen er op één meter diepte dezelfde soort stenen voor de dag. Het zou kunnen zijn, dat men in de dertiende eeuw de eerdere kapel wel heeft afgebroken maar dat de fundamenten zijn blijven zitten (zie ook Valkhofnieuws 1995-1). De vroegere archivaris van Schevichaven vraagt zich af of ze soms afkomstig zijn van de crypte van deze oudste kerk. Misschien dat opgravingen te zijner tijd het raadsel zullen oplossen. In 1880 werden de meeste Nijmeegse stadspoorten en muren gesloopt. Toen kwamen de resten van de kapel weer aan het daglicht. Men kan ze nog zien onder de stenen brug die de resten van de stadsmuur verbindt met de toren van de Belvédère.

In 1984 verscheen er een Valkhofnummer met op de buitenkant het opschrift: "ST. GEERTRUDISKAPEL, óók onze ZORG". Deze reeks van vier artikelen wil na elf jaar nogmaals op deze middeleeuwse historische resten de aandacht vestigen. Zeker nu er een nieuw museum vlakbij deze plaats zal komen. Laat het niet zo gaan als enkele jaren geleden met de nog veel zeldzamere overblijfselen van het Romeinse hippocaustum gebeurd is. Toen werd bij de bouw van het casino aan de Waalkade 90% van deze restanten door een bulldozer weggevaagd!

Literatuur bij Gertrudiskapel - deel 4:

- * H.D.J. van Schevichaven en J.C.J. Kleijntjens S.J.: *Rekeningen van de stad Nijmegen 1382-1543*. Nijmegen, 1911.
- * H.D.J. van Schevichaven: *Penscheisen uit Nijmegen's verleden, deel I*. Nijmegen, 1898.
- * H.D.J. van Schevichaven: *De St. Stephenskerk te Nijmegen*. Nijmegen, 1900.
- * G.A. Meijer O.P.: *Katholiek Nijmegen*. Nijmegen, 1904/05.
- * Dr. F. Gorissen: *Stede-Atlas van Nijmegen*. Arnhem, 1956.
- * Dr. J.A.B.M. de Jong: *De Nijmeegse St. Steven tot aan de reductie*. Uitg. Spectrum, 1952.
- * H. de Heiden: *De ruïne van de St. Geertrudiskapel*. *Valkhofnieuws* 6e jaargang no.3, 1984.
- * Willem van Berchen: *Chronicun Geldriae (Gem.arch. Nijmegen)*.

Literatuur bij Gertrudiskapel - deel 1 tm. 3:

- * Johan in de Betouw: *Handvesten, 1785*.
- * *Grepen uit Gelderse Historie*. Walburg Pers, 1972.
- * *Het Valkhof te Nijmegen*. *Expositiecatalogus*. Uitg. Commanderie van St. Jan, Nijmegen 1980.
- * *Der Mars Cumulus Stein in der Pfarrkirche zu Rindern*, 1970.
- * Prof. Dr. J. Bogaers: *Een eeuwenoude cultusplaats*. 1951.